

336
T84

336.22(07)

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

Ш. Ш. Тўраев

**Солиқлар
статистикаси**
(ўқув қўлланма)

2033510

Toşkent Axborot Texnologiyalari Universiteti
372389
Axborot Resurs Markazi

«Akademiya» нашриёти
ТОШКЕНТ - 2004

112720

Масъул муҳаррир:

Иқтисод фанлари доктори, профессор **Н. М. Маҳмудов**

Такризчилар:

О. К. Иминов – иқтисод фанлари доктори, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши Академияси қошидаги Олий бизнес мактаби «Молия» кафедраси мудири

Б. К. Ғойибназаров – иқтисод фанлари номзоди, Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университети «Статистика» кафедраси доценти

Х. Қурбонов – Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университети «Молия ва солиққа тортиш» кафедрасининг катта ўқитувчиси

Тошкент Давлат иқтисодиёт университетининг Ўқув - услубий Кенгаши томонидан ўқув жараёнида қўллаш учун тавсия этилган.

Ш. Ш. Тўраев. Солиқлар статистикаси. Ўқув қўлланма "Akademiya". Т. 2004 йил.

Ушбу ўқув қўлланмада солиқ статистикаси фанининг предмети, объекти, вазифалари ва кўрсаткичлар тизими ҳамда бозор иқтисодиёти шароитида солиқлар статистикасини ташкил этиш ва солиқларни статистика усуллари ёрдамида таҳлил қилиш баён этилган.

Қўлланма касб-хунара коллежларининг иқтисодиёт мутахассисликлари бўйича билим олаётган талабалар ва шу соҳага қизиқувчилар учун мўлжалланган.

«Бозор муносабатларига ўтиш шароитида солиқлар иқтисодий сиёсатни амалга оширишда энг муҳим бошқарувчи омил бўлиб қолади»

И.А.Каримов

Кириш

Иқтисодий муносабатлар даврида солиқлар, йиғимлар ва божхона туловларини ўз вақтида ҳамда тўла амалга ошириш республика бюджетини вужудга келтиришда муҳим роль ўйнайди.

Ўзбекистонда тўлақонли бозор иқтисодиётини яратиш соҳасида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар барқарорлиги бюджет муносабатларига ижобий таъсир кўрсатишнинг муҳим воситаси бўлган солиқ тизимини тартиб-лаштиришни, унинг самарадорлигини оширилишини талаб қилмоқда. Чунки бозор муносабатларига ўтиш шароитида солиқлар иқтисодий сиёсатини амалга оширишда энг муҳим бошқарувчи омил бўлиб қолади.

Иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш давлатнинг солиқ сиёсати билан чамбарчас боғлиқдир. Солиқларни чуқур ўрганиш, уларни такомиллаштириш учун қатор дастурлар ва ҳар қандай жамиятда статистик таҳлил қилиб бориш жуда зарур.

Аммо солиқларни статистик таҳлил қилиш усуллари иқтисодий адабиётларда ҳамон тўлиқ ёритилмаган. Бироқ амалиёт, ҳаёт бундай таҳлилларни олиб боришни тақозо этмоқда. Шунини инобатга олиб бу масалага алоҳида эътибор берилмоқда.

Ҳар қандай жамиятнинг ривожланиши ва тараққиёти асосида маълум таҳлиллар ва изланишлар ётади. Мустақилликка эришганимиздан сўнг давлатимиз ўзининг пул, кредит, молия тизимига эга бўлди. Шу қаторда солиқ сиёсатини ҳам олиб бормоқда ва ривожлантирмоқда. Солиқлар давлатнинг қатор вазифларини бажариш учун молиявий

манба бўлиб хизмат қилади. Солиқ тушумларини ва унга таъсир этувчи омилларни атрофлича баҳолашда статистика усулларидан фойдаланиб таҳлил қилиш керак. Ушбу ўқув қўлланмада солиқларни статистика усулларидан фойдаланиб таҳлил қилиш усуллари ёритилган. Ўқув қўлланмада солиқларнинг иқтисодий моҳияти, миллий ҳисоблар тизимида солиқлар классификацияси, солиқларни статистик таҳлил қилишда уларнинг маълумот манбалари, кўрсаткичлар тизими, солиқларни макроиқтисодий даражада таҳлил қилиш, юридик ва жисмоний шахслардан олинadиган солиқларни статистик таҳлил қилиш усуллари кўрсатиб ўтилган. Аммо ўқув қўлланма ушбу соҳада *илк адабиётлардан* ҳисобланади. Шунини инобатга олиб, у камчиликлардан ҳоли эмас. Муаллиф ўқув қўлланма тўғрисидаги фикр ва мулоҳазаларни миннатдорлик билан қабул қилади.

Муаллиф ўқув қўлланмани тайёрлашда ўзининг беминнат маслаҳатларини берганликлари учун Ўзбекистон республикаси Марказий Банки тасарруфидаги Тошкент банк ҳисоб-кредит коллежи директори, иқтисод фанлари номзоди Ф. Р. Топиловга ва Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университети «Статистика» кафедраси профессори, иқтисод фанлари доктори Х. Н. Набиевларга чуқур миннатдорчилик билдиради.

І-Бўлим

Солиқ статистикасининг назарий асослари

1-боб. Солиқ статистикаси фанининг предмети, методи ва вазифалари

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг ўзининг бюджет, пул, молия-кредит тизимига эга бўлди. Шу қаторда ўзининг мустақил солиқ сиёсатини олиб бормоқда. Чунки бюджет муносабатларини шакллантиришда муҳим восита солиқ тизими ҳисобланади. Республика-мизда солиқ тизими йилдан-йилга такомиллашиб, унинг давлат бюджети даромадларидаги салмоғи ортиб бормоқда. Аммо бу тушумлар ортиши ёки камайиши, айрим солиқ турлари динамикаси кескин ортиши ва уларни доимий равишда ўрганиб бориш, ўз усуллари ёрдамида таҳлил қилиш бугунги кунда солиқ статистикаси фанига юклатилган.

Солиқ статистикаси фанини ўқитиш солиқ амалиётида адашмаслик, унинг тушумлари ортиб боришига ёки камайишига қандай омиллар таъсир этади ва келажакда солиқ кўрсаткичларини башоратлашда базис даври кўрсаткичларидан фойдаланиб режалаштириш ва катта муваффақиятларга эришиш учун ҳам зарурдир.

Солиқ статистикаси фани иқтисодиёт назарияси ва статистика фанлари билан чамбарчас боғлиқ. Чунки солиқ статистикаси фанининг қонуниятлари умумиқтисодий назария ва статистика фанлари қонуниятларидан четга чиқиб кетолмайди, улар асосида иш кўради. Бу фан молия, солиққа тортиш, бухгалтерия ҳисоби ва олий математика

фанлари билан ҳам узвий боғлиқ ва у мазкур фанлар усулларидан фойдаланади ва таҳлиллар олиб боради.

Бозор муносабатларига ўтиш жараёнида корхоналар, фуқаролар ва давлат ўргасидаги алоқалар фақатгина солиқ орқали амалга оширилади. Солиқ давлат учун ҳам, корхона ва фуқаролар учун ҳам муҳим аҳамиятга эга саналади. Чунки солиқларни тулаш, уларни таҳлил қилиш ҳар қандай жамиятнинг асосий вазифаларидан ҳисобланади.

Солиқ статистикаси фанининг предметига тўхталадиган бўлсак, бу иккала фан олдига қўйган вазифалардан келиб чиқади. Ҳар қандай фан ҳам ўз предметига ва ўрганиш объектига эга бўлиши керак. Статистика фани ижтимоий-иқтисодий ҳодисаларни, уларнинг миқдорий томонларини сифатидан ажратмаган ҳолда ўрганади. Агар ҳодисаларнинг фақат миқдор томони ўрганиладиган бўлса, у бу ҳодисанинг фақат рақамлардаги ифодаси бўлиб, унинг қандай қилиб бу ҳолатга келиб қолганлиги ёки унга таъсир этган омилларни кўрсата олмайди. Миқдор сифат билан жамланган вақтда ҳар қандай иқтисодий ҳодиса ягона бир бутунликда ҳодиса меъёрини ҳосил қилади ва ҳар қандай иқтисодий кўрсаткич сифат ва миқдорий томонларнинг ягона бирлигида гавдаланади. Солиқ кўрсаткичлари ҳам иқтисодиётнинг бир таркибидир. Солиқ назарияси фанининг предмети эса солиқлар ҳаракатини ўрганишдир. Демак, юқоридаги таърифларга таяниб иш кўрадиган бўлсак, **солиқ статистикаси фанининг предмети** бўлиб, солиқ тизимидаги ҳодиса ва жараёнларни аниқ бир макон ва замонда, уларнинг миқдор томонини сифатидан ажратмаган ҳолда ўрганади. Яъни у солиқ тизимидаги воқеа, ҳодиса ва жараёнларни аниқ географик ҳудудда, маълум йиллар давомида миқдор томонларини ва бу миқдорларга таъсир этувчи омилларни биргаликда яхлит ўрганади. Бу ўрганишда солиқ статистикаси усулларидан фойдаланиб таҳлил қилади ва режалаштиради.

Фанининг объекти бўлиб, солиқ ва солиққа тортиш тизимидаги воқеалар, ҳодисалар ва жараёнлар ҳисобланади.

Ҳар қандай фан ўз объектини маълум усуллар ёрдами-

да ўрганади. Барча фанлар учун умумий усул - диалектика усулидир. Чунки, бу усул ижтимоий ҳодисаларни ривожланиш жараёнида, ўзаро боғланган ҳолда ўрганишни тақозо этади. Ижтимоий-иқтисодий ҳодисаларда содир бўладиган барча ўзгаришларни туб сабаби уларнинг ўзаро таъсирида бўлишидандир. Яъни, бирор ҳодиса ва жараёнларни ўрганаётганда ўзини алоҳида эмас, балки у нималар билан боғланган, шу боғланган жараёнлар билан ўрганиб, уларнинг шу ҳодисалар ўзгаришидаги салмоғини аниқлаб таҳлил қилади.

Солиқ статистикаси диалектика қонунларига асосланиб, ўзининг хусусий усуллари яратган. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Солиқ тизимида олиб бориладиган статистик кузатиш. Бу усулда солиқ тизимида маълум кузатиш ишларини амалга ошириш лозим. Бу кузатиш тўпلامни ёппасига ва танланма кузатиш асосида олиб борилади. Ёппасига статистик кузатишни ҳар қандай вақтда ҳам амалга ошириш қийин, чунки бу жуда кўп маблағ ва вақт талаб қилади. Шунинг учун танланма кузатиш ишларини йўлга қўйиш керак. Кузатиш вақтида маълум вилоят, туман ва алоҳида корхоналарни танлаб олиб, атрофлича статистик таҳлил қилиб бош тўпلامга тарқатиш мумкин. Бунда кузатиш атрофлича, тўлалигича амалга оширилиши керак. Маълумотлар тўпланаётганда уларнинг савияси ўрганилаётган объект учун муҳим ва аниқ бўлиши лозим. Акс ҳолда, бутун бир тизим учун нотўғри хулоса чиқарилади.

2. Кузатиш материалларини гуруҳлаш. Бу усулда солиқ тизимидаги кузатиш материаллари асосида йиғилган маълумотлар гуруҳларга ажратилади.

3. Турли умумлаштирувчи кўрсаткичларни ҳисоблаш. Бунда статистика усулларида кенг фойдаланилади, яъни мутлоқ ва нисбий миқдорлар, ўртача миқдорлар, индекслар, динамика қаторлари, корреляцион таҳлил усулларида фойдаланиб таҳлил қилинади. Буларнинг натижаси сифатида солиқ тушумлари ва уларга таъсир этувчи омиллар, корхоналар ва фуқаролар тўлайдиган солиқлар даро-

да ўрганади. Барча фанлар учун умумий усул - диалектика усулидир. Чунки, бу усул ижтимоий ҳодисаларни ривожланиш жараёнида, ўзаро боғланган ҳолда ўрганишни тақозо этади. Ижтимоий-иқтисодий ҳодисаларда содир бўладиган барча ўзгаришларни туб сабаби уларнинг ўзаро таъсирида бўлишидандир. Яъни, бирор ҳодиса ва жараёнларни ўрганаётганда ўзини алоҳида эмас, балки у нималар билан боғланган, шу боғланган жараёнлар билан ўрганиб, уларнинг шу ҳодисалар ўзгаришидаги салмоғини аниқлаб таҳлил қилади.

Солиқ статистикаси диалектика қонунларига асосланиб, ўзининг хусусий усуллари яратган. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Солиқ тизимида олиб бориладиган статистик кузатиш. Бу усулда солиқ тизимида маълум кузатиш ишларини амалга ошириш лозим. Бу кузатиш тўпلامни ёппасига ва танланма кузатиш асосида олиб борилади. Ёппасига статистик кузатишни ҳар қандай вақтда ҳам амалга ошириш қийин, чунки бу жуда кўп маблағ ва вақт талаб қилади. Шунинг учун танланма кузатиш ишларини йўлга қўйиш керак. Кузатиш вақтида маълум вилоят, туман ва алоҳида корхоналарни танлаб олиб, атрофлича статистик таҳлил қилиб бош тўпلامга тарқатиш мумкин. Бунда кузатиш атрофлича, тўлалигича амалга оширилиши керак. Маълумотлар тўпланаётганда уларнинг савияси ўрганилаётган объект учун муҳим ва аниқ бўлиши лозим. Акс ҳолда, бутун бир тизим учун нотўғри хулоса чиқарилади.

2. Кузатиш материалларини гуруҳлаш. Бу усулда солиқ тизимидаги кузатиш материаллари асосида йиғилган маълумотлар гуруҳларга ажратилади.

3. Турли умумлаштирувчи кўрсаткичларни ҳисоблаш. Бунда статистика усулларида кенг фойдаланилади, яъни мутлоқ ва нисбий миқдорлар, ўртача миқдорлар, индекслар, динамика қаторлари, корреляцион таҳлил усулларида фойдаланиб таҳлил қилинади. Буларнинг натижаси сифатида солиқ тушумлари ва уларга таъсир этувчи омиллар, корхоналар ва фуқаролар тўлайдиган солиқлар даро-

мадларни қанча қисмини ташкил этади, уларнинг бюджет даромадларидаги, ялпи ички маҳсулотдаги, ялпи миллий даромаддаги салмоқлари ҳисобланади. Иккинчи томондан, таҳлил материалларидан фойдаланиб, солиқларни келажакда башоратлаш мумкин.

4. Солиқ статистикасидаги маълумотларни маълум жадваллар ва графиклар ёрдамида тасвирлаш. Бу ерда юқоридаги таҳлил натижаларини жадваллар ва графикларда ифода этиш. Яъни, график ва жадваллар имконият даражасида оддийроқ ва тушунарли бўлиши керак. Чунки улар ҳар қандай савиядаги инсонлар учун тушунарли бўлиши лозим.

Ушбу илмий жиҳатдан асосланган тўрттала усул билан солиқ статистикасини ташкил этиш ва ривожлантириш мумкин.

Мамлакатимиз бозор муносабатларига ўтиши билан ва иқтисодиётда туб бурилишлар содир бўлгандан кейин солиқ статистикасини олдига муҳим вазифаларни қўйди. Бу вақтда солиқ статистикасини олдида қўйидаги вазифалар туради:

- * солиқ тизимидаги ахборотларни такомиллаштириш;
- * солиқ статистикаси кўрсаткичлар тизимини янада кенгроқ ва аниқроқ ишлаб чиқиш;
- * солиқ статистикасида кузатиш ва гуруҳлаш ишларини тўғри ва осонроқ йўлга қўйиш;
- * статистик таҳлилларда чет мамлакатлар усулларини кенг қўллаш;
- * юқори малакали солиқ соҳасидаги статистик кадрларни тайёрлашда назарий ва илмий жиҳатдан услубий қўлланмалар билан таъминлаш;
- * солиқ тушумларини ривожланишига таъсир этувчи омилларни таҳлил қилиш;
- * турли мамлакатлар солиқ тушумларини таққослаш ва ўрганиш.

Демак, юқоридаги вазифаларни амалга ошириш билан солиқ статистикаси ривожланиб, тараққий этиб боради.

2-боб. Солиқ статистикаси фанининг кўрсаткичлар тизими

Солиқлар статистикасини ташкил этишда кўрсаткичлар тизими муҳим ўрин тутаетди. Солиқ статистикаси фанининг асосий вазибаларидан бири унинг кўрсаткичлар тизимини яратиш, кенгайтириш ва улар устида таҳлиллар олиб бориш ҳисобланади. Солиқлар давлат бюджетини ташкил этишнинг муҳим йўналиши бўлиб, мураккаб тизим ҳисобланади. Авваламбор, кўрсаткичлар тизими бюджет даромадларини маълум вақт миқёсида, алоҳида, худудий, солиқлар гуруҳлари бўйича фарқ қилишини ўзида акс этириши керак. Бозор шароитида солиқ тулашга ва солиқ тушумларига турли хил омиллар таъсир этади. Шу сабабли солиқлар эластиклиги, солиқларни динамик коэффициентлари ва солиқ тушумлари индекслари солиқ статистикаси кўрсаткичлар тизимида ўз аксини топиши лозим.

Солиқ тушумларини ривожлантириш ва шакллантириш келажакда иқтисодиётнинг барқарорлигини таъминлайди. Кўрсаткичлар тизимида энг асосийси динамика кўрсаткичлари, индекслар ва тушумларга таъсир этувчи омилларни эътиборга олган ҳолдаги кўрсаткичлар тизими ҳисобланади.

Солиқларни ҳар томонлама статистик ўрганиш учун унинг турлари ва тушумларини ифодалайдиган статистик кўрсаткичлар тизимини яратиш бугунги кун талабидир.

Солиқ статистикасини ўрганишда қўлланиладиган статистик кўрсаткичлар тизими қуйидагича:

- * юридик шахслар даромад (фойда) солиғи;
- * жисмоний шахслар даромад солиғи;
- * мол-мулк солиғи;
- * ер солиғи;
- * савдо ташкилотларининг ялпи даромад солиғи;
- * қўшилган қиймат солиғи;
- * акциз солиғи;
- * қишлоқ хўжалиги товарлари ишлаб чиқарувчиларининг ягона ер солиғи;

- * сув ресурсларидан фойдаланиш солиғи;
- * кичик корхоналарнинг ягона солиғи;
- * солиқларнинг эластиклик коэффиценти;
- * солиқларнинг динамик коэффиценти;
- * солиқларнинг Ялпи миллий даромад бўйича эластиклик коэффиценти;
- * солиқларнинг бюджет даромадларидаги салмоғи;
- * солиқ тушумлари индекслари.

Бу кўрсаткичлар ёрдамида солиқлар динамикаси, айрим солиқ турларини ўзгариши, шунингдек, солиқларнинг мамлакат иқтисодиёти учун муҳим жиҳатлари ўрганилади.

Солиқ статистикасида қўлланиладиган асосий тушунчалар тўғрисида таъриф бериб ўтамиз:

юридик шахсларнинг даромад (фойда) солиғи - корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлар даромади (фойдаси) бир қисмининг бюджетга мажбурий тўловидир;

жисмоний шахсларнинг даромад солиғи - жисмоний шахсларнинг олган даромадлари бир қисмини бюджетга тўлашидир;

мол-мулк солиғи - юридик ва жисмоний шахслар мол-мулкка эга бўлганлиги учун тўланадиган солиқ;

ер солиғи - юридик ва жисмоний шахсларнинг ердан фойдаланганлик учун бюджетга тўланадиган тўлови;

савдо ташкилотларининг ялпи даромад солиғи - солиқ даромад солиғидан фарқли бўлиб, савдо ва умумий овқатланиш корхоналари учун 6 та (экология солиғи, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ, ер остидан фойдаланганлик учун солиқ, ер солиғи, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, бошқа солиқлар ва йиғимлар) солиқ тури ихчамлаштирилган;

қўшилган қиймат солиғи - ишлаб чиқариш, товарлар (ишлар, хизматлар) сотиш ва Ўзбекистон ҳудудига товарлар (ишлар, хизматлар) импорт қилиш жараёнида қўшилган қийматнинг бир қисмини бюджетга ажратиш;

акциз солиғи - эгри солиқ сифатида соф даромаднинг бир қисми бўлиб, у баҳо ичида ҳамда қўшилган қиймат солиғи базасида ҳисобланади;

қишлоқ хўжалиги товарлари ишлаб чиқарувчилари учун ягона солиқ - ер солиғидан фарқ қилиб, қишлоқ хўжалиги товарлари ишлаб чиқарувчилари учун 8 та (даромад солиғи, қўшилган қиймат солиғи, экология солиғи, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ, ер остидан фойдаланганлик учун солиқ, ер солиғи, мол-мулк солиғи, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, бошқа солиқлар ва йиғимлар) солиқ тури ихчамлаштирилган;

ер остидан фойдаланганлик учун солиқ - ер ости иншоотларини қуриш ва улардан фойдаланишни амалга оширишда туланадиган солиқ;

сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ - ўз фазолиятида сувдан фойдаланувчи юридик шахслар тулайдиган солиқ тури;

кичик корхоналарнинг ягона солиғи - кичик корхоналар учун умумдавлат ва маҳаллий солиқлар ўрнига ягона солиқ тури;

солиқларнинг эластиклик коэффициенти - бу солиқ тушумларнинг ўзгаришини, солиққа тортиладиган базани ўзгаришига нисбати ҳисобланади;

солиқларнинг динамик коэффициенти - солиқлар динамикаси олинган солиқ суммасини ялпи ички маҳсулот нисбий ўсишига нисбатан олинади;

солиқларнинг ялпи миллий даромад бўйича эластиклик коэффициенти - солиқ тушумларининг ўзгаришини ялпи миллий даромад ўзгаришига нисбати орқали ҳисобланади;

солиқларнинг бюджет даромадларидаги салмоғи - алоҳида солиқ турларини бюджет даромадларидаги салмоғи ҳисобланади ва баҳоланади;

солиқ тушумлари индекслари - солиққа тортиладиган база, солиққа тортиладиган даромад ва солиқ ставкалари ўртасидаги боғланишни ифодаладиган кўрсаткич ҳисобланади.

Ўқоридаги тушунчалар солиқ статистикасининг асосий терминлари бўлиб, кейинги бобларда бу кўрсаткичларнинг ҳисобланиш усулларини амалий мисолларда кўриб ўтамыз.

3-боб. Солиқ статистикасини ташкил этишда маълумот манбалари

Ҳар қандай статистик таҳлил олиб бориш учун маълумот манбалари жуда катта аҳамиятга эга. Чунки олиб борилаётган таҳлиллар шу маълумотлар асосида иш кўради ва ўз объектини ўрганиш учун муҳим манба ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси бутун республика статистикаси устидан умумий раҳбарликни амалга оширади, ягона методология асосида статистик кузатиш ўтказиши ва бошқа маълумот манбаларига эга бўлган давлатни бошқариш органлари билан ўзаро алоқада бўлади. Давлат Статистика Қўмитаси дастурига кирган барча дастурлар ҳамма даражадаги статистика учун мажбурий ҳисобланади ва барча маълумотлар республика миқёсида йиғилади. Шу жумладан, солиқ статистикаси учун ҳам муҳим, мавжуд маълумотлар йиғилади.

Республика миқёсида барча юридик ва жисмоний шахслар олаётган даромадлари, мол-мулклари, ер ва бошқалар учун солиқ тўлайдилар. Улар ўз навбатида солиқ идораларида ва статистика органларида ҳисобга олиб борилади. Юридик шахслар солиқлари уларнинг солиқ ва статистика органларига топширган ҳисоботлари асосида ҳисобга олинади. Бу ҳисобот асосан йиллик бухгалтерия ҳисоботи ҳисобланади. Солиқ статистикаси учун йиллик ҳисобот таркибидаги асосий маълумот манбаси «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботи» ва шу ҳисоботга илова сифатида «Бюджетга тўловлар тўғрисидаги маълумот» асос бўлиб хизмат қилади. «Бюджетга тўловлар тўғрисидаги маълумот»да юридик шахсларнинг маҳаллий ва давлат бюджетига тўлаган барча солиқлари кўрсатиб ўтилади. Ушбу маълумотномада солиқларнинг номи, ҳисобланган миқдор ва ҳақиқатда тўланган миқдор кўрсатиб ўтилади. Бу маълумот дастлаб туман статистика органларида йиғилиб, кейинчалик вилоят ва республика миқёсида жамланади. Бу албатта, солиқ статистикасини ташкил этишда муҳим аҳборот бўлиб хизмат қилади.

Бизнинг фикримизча, ушбу маълумотномани биров кенгайтирилган тартибда жорий қилиш мақсадга мувофиқ. Яъни унда қуйидагича ўзгартириш киритиш мумкин: ҳақиқатда туланган солиқларни корхонанинг даромадларидаги салмоғи кўрсатилиб ўтилса мақсадга мувофиқ бўлади. Чунки бунда солиқ соҳасида статистик таҳлил олиб бориш осонроқ кечади. Танланма кузатиш олиб боришда, корхонанинг туланган солиқларини таҳлил қилишда бу маълумот муҳим ҳисобланади. Бу ерда фақатгина эгри солиқлар салмоғи кўрсатиб ўтилмайди, чунки уларни туловчи корхона эмас, балки истеъмолчилардир. Унинг тузилиши қуйидагича бўлади:

1 - жадвал

Солиқ кўрсаткичлари номи	Сатр коди	Ҳисобланган миқдор	Ҳақиқатда туланган миқдор	Солиқларни корхона даромадларидаги салмоғи
Туғри солиқлар	010			
Эгри солиқлар	011			X
Бошқа солиқлар	012			

Юқоридаги жадвал асосида иш кўрилса, солиқ статистикасини йўлга қўйиш анча осон кечади.

Жисмоний шахслар солиқлари асосан декларация маълумотлари асосида йиғилади. Статистика органлари ишонч ҳосил қилиши учун фуқаролар солиқларини ҳисоб-китоб ишлари ва чоп этиладиган маълумотларни жамланган, қўшилган ҳолда келтирадилар.

4-боб. Солиқларнинг иқтисодий моҳияти, функциялари ва давлат томонидан иқтисодиётни бошқаришдаги ўрни Миллий ҳисоблар тизимида солиқларнинг классификацияси

Ўзбекистон Республикаси солиқ сиёсатининг ҳуқуқий асослари мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб кучга кирди. Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 31 августдаги «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида»ги Қонунда «шу кундан эътиборан, Ўзбекистон Республикаси ўзининг мустақил *солиқ сиёсатини* олиб боради» деб кўрсатилган. Қолаверса, давлатнинг солиқ сиёсати асоси Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳам қайд қилинади.

Мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб солиқлар соҳасида ўндан ортиқ қонунлар қабул қилинган эди. Шулардан энг асосийси Ўзбекистон Республикасининг «Қорхоналар, ташкилотлар ва бирлашмалар солиқлари тўғрисида» ва «Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаганларнинг солиғи тўғрисида»ги қонунлари ва уларга киритилган ўзгартиришлар, тўлдиришлар бўлди.

Аmmo солиқларнинг ҳуқуқий асоси 1997 йил 24 апрелда Ўзбекистон Республикаси қабул қилган, ҳамма солиқларни мужассамлаштирган ягона *Солиқ Кодекси* бўлди. Бу Кодекснинг қабул қилиниши солиқ сиёсатини амалга оширишда катта ҳуқуқий асос яратди.

Бизга маълумки, *солиқ тушунчаси* давлат бюджетига тушадиган, қонун билан белгиланган, мажбурий тўлов муносабатларидир. Бу муносабатлар солиқ тўловчилар (ҳуқуқий ва жисмоний шахслар) билан солиқни ўз мулкига айлантирувчи давлат ўртасида бўлади. Қорхона ва ташкилотлар аҳолига хизмат кўрсатганда, турли ишлар бажарганда ёки бозорда олди-сотди қилганда пул тўловлари мавжуд. Лекин улар солиқ бўла олмайди. Солиқ муносабати

булиши учун давлат, мамлакатда яратилган ялпи ички маҳсулот қийматини тақсимлаш йули билан мажбуран давлат бюджетига маблағ тўплаш жараёнига амал қилади.

Солиқларнинг ўзига хос белгилари мавжуд бўлиб, мажбурийлиги, хазинага тушиши, қатъийлиги ва доимийлиги аниқ солиқ тўловчи учун эквивалентсизлик белгисидир.

1. Солиқ ва йиғимлар мажбурий бўлиб, бунда давлат солиқ тўловчининг бир қисм даромадларини мажбурий бадал сифатида бюджетга олиб қўяди. Бу мажбурийлик Олий Мажлис тасдиқлаб берган Солиқ Кодексининг қоидалари асосида амалга оширилади. Демак, мажбурийлик белгиси ҳуқуқий жиҳатдан давлат томонидан кафолатланган.

2. Солиқ хазинага - давлат бюджетига тушади. Борди-ю, тўлов «Истеъдод», «Экосан» каби жамғармаларга тушса, унда солиқ муносабати бўлмайди.

3. Солиқ қатъий белгиланган ва доимий ҳаркатда бўлади. Тарихда 50 ва 100 йиллаб ўзгармасдан ҳаракатда бўлган солиқлар мавжуд. Солиқларнинг илмий асоси қанча чуқур бўлса, шунча қатъий ва узоқ йиллар ўзгармасдан ҳаракат қилади.

4. Давлатга тўланган солиқ суммаси тўловчининг ўзига тўлиқ қайтмайди, яъни у эквивалентсиз пул тўловидир. Масалан, солиқ тўловчи жорий йили давлатнинг соғлиқни сақлаш ва маъориф хизматларидан фойдаланмаган бўлиши мумкин. Лекин бозор иқтисодиёти шароитида ҳамма солиқ тўловчиларнинг тўлаган солиқ ва йиғимлари давлатнинг уларга кўрсатган хилма-хил хизматлари (мудофаа, хавфсизликни таъминлаш, тартиб интизом ўрнатиш ва бошқа ижтимоий - зарурий хизматлар) орқали қайтади. Демак, солиқ тўловчилар нуқтаи - назаридан олганда, бозор иқтисодиёти шароитида ҳамма солиқлар давлатнинг кўрсатган ижтимоий хизматлари учун тўланадиган ҳақдир. Солиқлар бюджетга келиб тушадиган, мажбурий характерга эга бўлган пул муносабатлари тўловидир. Шунингдек, солиқлар иқтисодий категория бўлганлиги учун бозор иқтисодиёти муносабатлари билан чамбарчас боғлиқ. Бозор иқтисо-

диёти эркин иқтисодиёт, яъни ҳар бир ҳуқуқий шахс эркин баҳо белгилаши, маҳсулот етказиб берувчини топиши ва ўз маҳсулотини сотиш ҳуқуқига эга. Шунинг учун давлат уларнинг бир қисм даромадларини тақсимлаб бюджетга оддий ажратма сифатида ололмайди. Солиқ сифатида олиш учун Олий Мажлиснинг қарори зарур, яъни қонун билан олинган тўлов бюджетга ўтади.

Солиқ иқтисодий категория бўлганлиги учун тўловчилар ва бюджет ўртасида даромадлар тақсимланаётганда томонларнинг иқтисодий манфаатларини, албатта эътиборга олиш зарур. Солиқ тўловчилар даромадини давлат истаганича ололмайди, солиқларни бюджетга олишнинг маълум чегараси мавжуд. Шу билан бирга, солиқ тўловчиларнинг маҳсулот ишлаб чиқариш ва фойда олишдаги фаолияти ҳисобга олиниб, солиқ белгиланади. Иккинчи томондан, солиқлардан макроиқтисодиётни ривожлантириш, бозор инфратузилмасини яратиш ва бошқа умумдавлат мақсадлари учун етарли молиявий ресурслар тўплашда фойдаланилади. Солиқлар моҳияти солиқ тўловчилар билан давлат ўртасидаги доимий, узоқ муддатли муносабатларда ўз ифодасини топади.

Солиқларнинг объектив зарурлиги - давлатнинг бажарадиган қатор функцияларини маблағ билан таъминлашнинг зарурлигидан келиб чиқади. Давлатнинг бажарадиган функциялари кўп бўлиб, бозор иқтисоди ривожлана бориши билан баъзи функциялар йўқолиб борса, баъзилари пайдо бўлади.

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир ҳужалик ўзи эркин фаолият кўрсатади ва бутун фаолиятига ўзи жавоб беради. Давлат аралашуви қонун билан, яъни **солиқ** орқали амалга оширилади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида давлатнинг янги функциялари пайдо бўлади. Буларга кам таъминланганларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш ва бозор инфратузилмасини ташкил қилиш киради. Бу ишларни амалга ошириш учун ҳам молиявий ресурслар керак. Бу молиявий ресурслар давлат учун асосан солиқ сиёсати асосида тўпланади. Қуйи-

даги маълумотларга эътибор қаратадиган бўлсак, солиқларни республикамиз бюджетдаги ўрнини яққол қуришимиз мумкин.

2-жадвал

Ўзбекистон Республикаси бюджети даромад қисмининг асосий кўрсаткичлари
(2000-2003 йиллар, млрд.сўм)

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003
I. Даромадлар, мақсадли жамғарларимиз - жами	910,8	1285,5	1775,1	2309
1. Тўғри солиқлар	253,3	370,3	457,5	618
1.1. Юридик шахслар фойда солиғи	116,7	142	164,7	198,3
1.2. Кичик корхоналар ягона солиғи	17	31,2	39,5	70,3
1.3. Жисмоний шахсларнинг и.ч. фаолиятдан олинган даромад солиғи	14,4	29,6	40,5	46,4
1.4. Жисмоний шахслар даромад солиғи	105,1	167,5	212,7	303
2. Эгри солиқлар	495,1	673,3	1052,02	1367,5
2.1. ҚҚС	221,9	320,7	508,8	642,7
2.2. Акдиз солиғи	250,7	319,2	478,5	610,6
2.3. Божхона божи	10,5	18,7	29,8	44,3
2.4. Республика ҳудудида товар ташиш йиғимлари	11,9	14,7	34,7	30
3. Ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи	91,06	122,3	166,1	209,1
3.1. Мол-мулк солиғи	28,9	37,1	55,08	52,5
3.2. Ер солиғи	28,4	37,4	45,3	60,5
3.3. Ер остидан фойдаланиш солиғи	10,4	9,5	15,3	24,3
3.4. Сув ресурсларидан фойдаланиш солиғи	4,1	5,8	7,1	8,2
3.5. Экология солиғи	18,9	32,5	43,2	63,6
4. Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш учун солиқ	13,1	22,9	28,3	45,7
5. Бошқа солиқлар ва даромадлар	58,2	96,6	51,09	68,7
ЖАМИ ДАРОМАДЛАР	1205,7	1719,7	2406,6	3087,3

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги

Toshkent Axborot Texnologiyalari Universit'i

Axborot Resurs Markazi

Ушбу жадвал маълумотларидан солиқларни бюджетнинг жами даромадларидаги ва ЯИМдаги ўрнини кўриш мумкин.

Жадвалдаги маълумотлар таҳлил қилинганда шуни кўриш мумкинки, 2000-2003 йилларда бюджет даромадларида солиқларнинг салмоғи 93-96 фоизлар атрофида бўлган. Уларнинг ЯИМдаги салмоғи 2000 йилда 26,6 фоиз бўлган бўлса, 2003 йилда бу кўрсаткич 23,1 фоизга тушган. Бу республикамизда солиқ юкининг йилдан - йилга камайиб бораётганини кўрсатади.

Солиқларнинг функциялари уларнинг моҳиятини, амалиётда ҳаракат қилаётганлигини кўрсатади. Шундай экан, функция доимо яшаб, солиқ моҳиятини кўрсатиб туриши зарур. Бугун пайдо бўлиб, эртага йўқ бўлиб кетадиган ҳолатлар солиқ функцияси бўла олмайди. Демак, категория функцияси доимий, қатъий такрорланиб турадиган воқеликни ифодалайди. Шундай услубий ёндошишдан келиб чиқиб, солиқлар функциясини аниқлаш керак.

Солиқларнинг функциялари масаласида катта баҳслашувлар мавжуд, лекин ягона бир фикрга келинган эмас. Кўпчилик иқтисодчилар солиқларга фискал, бошқарувчи, рағбатлантирувчи, назорат функциялари хос, деб таъриф беришади.

Миллий ҳисоблар тизимида институционал бирликлар томонидан давлат бирликларига мажбурий, қонун билан белгиланган тартибда тўланадиган тўловларга *солиқлар* дейилади. Миллий ҳисоблар тизимида солиқлар қуйидагича таснифланади:

- * *қўшилган қиймат солиғи;*
- * *импорт солиғи;*
- * *экспорт солиғи;*
- * *махсулот таннархига киритиладиган бошқа ишлаб чиқариш солиқлари;*
- * *махсулотга солиқлар (эгри солиқлар).*

Юқоридаги таснифларга алоҳида тўхталиб, таъриф бериб ўтамиз.

Қўшилган қиймат солиғи - ишлаб чиқарувчи бирликлардан йиғиладиган солиқ бўлиб, уни истеъмолчи тўлайди.

Импорт солиғи - товар ва хизматлар норезидентлардан резидентларга ўтганда туланидиган солиқ бўлиб, товар ёки хизматларнинг божхона (давлат) чегарасидан ўтиш вақтида туланади.

Экспорт солиғи - товар ва хизматларнинг резидент бирликлардан норезидент бирликларга ўтганда туланидиган солиқ бўлиб, товар ва хизматлар иқтисодий ҳудуддан чиқиб кетиш вақтида туланади.

Маҳсулот таннархига киритиладиган бошқа ишлаб чиқариш солиғи - ишлаб чиқарувчи бирликларнинг ишлаб чиқариш жараёнида қатнашганликлари учун туланидиган солиқлардан иборат (ер солиғи, ресурс учун солиқлар ва ҳ.к.).

Маҳсулотга солиқлар - ишлаб чиқарувчи бирликларнинг товар ёки хизматни бошқа институционал бирликларга сотиш вақтида туланидиган солиқ бўлиб, товар ва хизмат миқдорига қараб аниқланади ва у амалиётда эгри солиқ ҳам деб юритилади.

Бундан ташқари Миллий ҳисоблар тизимида солиқлар унинг ўз ҳисобламаларида ҳам акс этади ва мамлакат миқёсида солиқлар ҳисобланганда умумий солиқлардан трансферт туловлар чегириб аниқланади.

Миллий ҳисоблар тизимида солиқлар таснифи қисқача юқоридагилардан иборат.

Ўзбекистон Республикасидаги ҳуқуқий ва жисмоний шахсларни солиққа тортиш жараёнини таҳлил қилиш шуни кўрсатмоқдаки, солиқ солиш объектлари ва субъектлари, солиқ имтиёзлари, солиқ ставкалари ва уларнинг ривожланишида тараққий этган мамлакатларга қараганда катта тафовутлар кўзга ташланмайди.

Лекин солиқларнинг назарий асосларини янада чуқуროқ ўрганиш лозим ва уларни Ўзбекистоннинг ўзига хос шароитларига татбиқ қилиш ҳамда ривожлантириш зарурияти яққол кўзга ташланмоқда.

5-боб. Ўзбекистонда солиқлар тизими

Ўзбекистон Республикаси солиқ қонунчилигига биноан солиқ тўловчилар 2 гуруҳга ажратилади:

- юридик шахслар;
- жисмоний шахслар.

Юридик шахслар бизга маълумки, ўз фойдаланишдаги мулкка эга бўлган ва шу мулк билан ўз мажбуриятларига жавоб берадиган, бухгалтерия баланси ва банкда ҳисоб рақамига эга бўлган шахслар тушунилади. Жисмоний шахслар эса юридик шахс мақомини олмаган шахслардир. Бундай шахсларга Ўзбекистон Республикаси фуқароси, фуқаролиги бўлмаганлар ва чет эл мамлакатлари фуқаролари киради.

Бир хил моҳиятга эга ва ўзаро муносабатда боғлиқ бўлиб, марказлашган пул фондини ташкил этадиган солиқ ва йиғим турларининг йиғиндисига солиқ тизими деб аталади. Бу таърифда солиқ ва йиғимлар ягона моҳият яъни, «мажбурий характерга эга бўлган муносабат» ва уларнинг бири-бири билан боғлиқлиги, ва ниҳоят бюджетга тушишини кўрсатади. Бу Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси мазмунига мос келади. Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодексининг 5-8 моддаларига биноан солиқ тизими қуйидаги таркибга эга:

3-жадвал

Умумдавлат солиқлари	Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар
1. Ҳуқуқий шахсларнинг даромадига солиқ.	1. Мол-мулк солиғи.
2. Жисмоний шахсларнинг даромадига солиқ.	2. Ер солиғи.
3. Қўшилган қиймат солиғи.	3. Кичик бизнес учун ягона солиқ.
4. Акциз солиғи.	4. Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи.
5. Ер остидан фойдаланиш солиғи.	5. Жисмоний шахслардан транспорт воситаларига бензин, дизель ёқилғиси ва газ ишлатганлик учун оли-
6. Экология солиғи.	
7. Сув ресурсларидан фойда-	

ланиш солиғи.	надиган солиқ.
8. Савдо ташкилотларининг ялпи даромад солиғи.	6. Савдо ҳуқуқи йиғими, шу жумладан, алоҳида товар турларини сотиш лицензия йиғими.
9. Божхона божи.	
10. Давлат божи.	
11. Қимматли қоғозларни рўйхатдан ўтказиш йиғими.	7. Ишбилармонлик билан шуғуланувчи ҳуқуқий ҳамда жисмоний шахсларни рўйхатдан ўтказиш йиғими.
12. Бошқа даромадлар.	

Жадвалдан кўриниб турибдики, Солиқ Кодексда 8 та умумдавлат солиқлари ва 5 та маҳаллий солиқлар кўрсатилган. Лекин кейинги солиқ тизимига киритилган ўзгартиришлар билан уларнинг сони кўпайиб кетди. Солиқлар ва йиғимларнинг жами йиғинди суммаси солиқ юки тушунчасини келтириб чиқаради.

Солиқлар солиққа тортиш объектига қараб 3 гуруҳга бўлинади:

1. *Оборотдан олинадиган солиқлар;*
2. *Даромаддан олинадиган солиқлар;*
3. *Мол-мулк қийматларидан олинадиган солиқ.*

Оборотдан олинадиган солиқларга ҚҚС, акциз солиғи, божхона ва ер ости бойликлари қийматидан олинадиган солиқлар киради.

Даромаддан олинадиган солиқларга ҳуқуқий шахсларнинг даромадига, жисмоний шахсларнинг даромадига олинадиган солиқ ва савдо ташкилотларининг ялпи даромадидан олинадиган солиқлар киради. Бу гуруҳ солиқларига ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи ҳам киради.

Мол-мулк қийматидан олинадиган солиқларга мол-мулк солиғи, ер солиғи, ер остидан фойдаланиш солиғи, экология солиғи ва бошқалар киради.

Иқтисодий моҳиятига қараб солиқлар тўғри ва эгри солиқларга бўлинади.

Тўғри солиқларни тўғридан-тўғри солиқ тўловчиларнинг ўзи тўлайди. Солиқнинг ҳуқуқий ва ҳақиқий тўловчиси ҳам

битта шахс бўлади. Бу солиқларга ҳамма даромаддан туланидиган ва барча мулк солиқлари киради. Тўғри солиқлар тўғридан-тўғри даромаддан туланганлиги учун солиқ ставкасини камайтирилиши корхоналар даромадининг кўп қисмини уларга қолдирилиб, инвестицион фаолиятини кенгайтириш имконини беради.

Эгри солиқларнинг ҳуқуқий туловчилари маҳсулотни ортувчилар, иш, хизматни бажарувчилар, ҳамда хизмат кўрсатувчилардир, лекин солиқ юкини ҳақиқатдан ҳам бюджетга туловчилари товарни истеъмол қилувчилар, яъни ҳақиқий солиқ туловчилар бу ерда яширинган. Бу солиқлар товар қиймати устига устама шаклида қўйилади. Эгри солиқлар таркибига ҚҚС, акциз солиғи, божхона божи, ер остидан фойдаланиш солиқлари киради.

Юқорида айтиб ўтилгандек, тўғри ва эгри солиқлар ягона солиқ тизимини ташкил этиб, бир-бири билан ўзаро боғланган. Умумий солиқлар суммаси ўзгармаган ҳолда бирининг ставкасини камайтириш, иккинчисининг ставкасини оширишни талаб этади.

6-боб. Солиқларни макроиқтисодий даражада статистик таҳлил қилиш

Солиқларни макроиқтисодий даражада статистик таҳлил қилишда статистика ва макроиқтисодий статистика усулларида кенг фойдаланилади. Уларни макроиқтисодий даражада таҳлил қилишнинг аҳамиятли томони шундаки, давлат бюджетини тузишда, режалаштиришда, давлатнинг қатор функцияларини бажаришда бу таҳлиллар асосида иш қўрилади. Статистик таҳлиллар барча солиқлар устида олиб борилади ва бунда уларнинг динамикаси, солиқларни бюджет ва ялпи ички маҳсулотдаги салмоқлари ўрганилади. Албатта булар солиқ статистикаси кўрсаткичлар тизимидаги кўрсаткичлар асосида ўрганилади. Солиқларни динамика қаторларида таҳлил қиладиган бўлсак, айрим кўрсаткичларда мунтазам ўсиш кузатилса, айримларида пасайиш ва ривожланиш кузатилмоқда. Қуйидаги жадвалда (2-жадвал маълумотлари асосида) уларнинг бюджет даромадларидаги салмоғини кўриб ўтиш мумкин.

4-жадвал

Давлат бюджети даромадлари динамикаси (% ҳисобида)

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003
Даромадлар, жами	100,0	100,0	100,0	100,0
Тўғри солиқлар	26,4	28,5	27,2	26,3
Эгри солиқлар	56,0	51,8	54,2	57,8
Ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи	91,9	9,3	7,5	9,5
Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи	1,1	1,3	2,1	1,7
Бошқа даромадлар	6,6	9,1	8,6	4,7

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, бюджет даромадларида энг катта салмоққа эга солиқлар эгри солиқлардир. Иккинчи ўринни тўғри солиқлар эгал-

лайди. Давлат бюджетида тўғри солиқлар ҳиссаси камайиши билан эгри солиқлар салмоғи ошиб бормоқда. Тўғри солиқлар камайишига асосан уларни ставкалари ўз таъсирини кўрсатган. Чунки юридик шахсларнинг даромад солиғи ставкаси 1995 йилда 38 фоизга тенг бўлган бўлса, 2002 йилда 24 фоиз қилиб белгиланган, ёки 14 фоизга камайтирилган. 2003 йилда юридик шахслар даромад солиғи ставкаси 20 фоиз қилиб белгиланди. Тўғри солиқларни иккинчи бир муҳим йўналиши жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғидир. Бу солиқ ставкалари ҳам мунтазам равишда такомиллаштирилмоқда. 1998 йилда бу солиқ турига 45 фоизлик энг юқори ставка қўлланган бўлса, 2001 йилдаги 36 фоизлик ставкани 2002 йилда 33 фоизгача пасайтирилиши ва унинг натижасида уларни бюджетдаги салмоғи ортанлигини кўриш мумкин. Бу натижалар асосида шундай дейиш мумкинки, бу кўрсаткичлар динамикаси бизга *Леффер эгри чизигини* исботлаб берди. А.Леффернинг фикрича, солиқ тушумлари солиқ ставкалари билан узвий боғлиқдир. Яъни, солиқ ставкалари қанчалик меъёрга келтирилса, солиқ тушумлари ортиб боради. Бизнинг республикамизда ҳам солиққа тортиш тизимида шундай ҳолат кузатилмоқда. Бу асосан тўғри солиқларда кўриняпти.

Солиқларни макроиқтисодий даражада таҳлил қилганда асосан куйидаги усуллар кенг қўлланилади:

1. *Солиқлар тушумларининг эластиклик коэффициенти = солиқ тизими ўзгармас ҳолдаги солиқ тушумининг фоиздаги ўзгариши / солиққа тортиш базасининг фоиздаги ўзгариши.*

Бу кўрсаткич солиқ тушумларини ҳақиқий солиққа тортиладиган базага тўғри келишини ифодалайди.

2. Солиқларни ялпи миллий даромад бўйича эластиклик коэффициенти куйидагича бўлади:

Эластиклик коэффициенти = ($\Delta AT / AT$) / ($\Delta ЯМД / ЯМД$)

бу ерда: ΔAT - ўзгармас солиқ тизимидаги солиқ тушумларини фоиздаги ўзгариши;

AT - солиққа тортиш базасини фоиздаги ўзгариши;

$\Delta ЯМД$ - ялпи миллий даромаднинг қўшимча ўсиши;

ЯМД - ялли миллий даромаднинг базавий даражаси.

Эластиклик коэффиценти 1 дан юқори бўлса, у ҳолда солиқ тизими ҳам эластик (мосланувчан) ҳисобланади, яъни янги солиқлар ва солиққа тортиш меъёрлари ўзгармаган ҳолда солиқлар ҳажми ЯИМга нисбатан ўсади. Эластиклик бу ижобий ҳолат ва қайси мамлакатда давлат харажатлари ўсиш суръатлари ЯИМнинг ўсиш суъраталаридан юқори бўлса, бу ҳолатни аниқлаш керак.

3. Динамика коэффиценти солиқлар динамикасида олинган солиқ суммасини ЯИМ нисбий ўсишига нисбати олинади. Унинг формуласи қуйидагича бўлади:

$$\text{Динамика коэффиценти} = (\Delta T / T) / \Delta \text{ЯИМ} / \text{ЯИМ}$$

бу ерда: T - солиқ миқдори (суммаси);

ΔT - жорий даврда солиқлар миқдорининг мутлоқ ўзгариши.

4. Солиқларни йиғилиш даражасини ифодаловчи самарадорлик индикатори бу самарадорлик коэффицентидир. У қуйидагича:

$$\text{Самарадорлик коэффиценти} = \text{Солиқ тушумлари} / \text{ЯИМ}$$

Самарадорлик коэффиценти бизнинг республикамызда 2000-2003 йилларда қуйидагича бўлган:

5 - жадвал

Кўрсаткичлар	2000 йил	2001 йил	2002 йил	2003 йил
ЯИМ	100,0	100,0	100,0	100,0
Даромадлар, жами	28,5	26,0	25,2	24,2

Манба: *Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги*

Ушбу жадвалдан кўриниб турибдики, солиқларни ЯИМдаги салмоғи 2000 йилда 28,5 фоизни ташкил этган бўлса, 2003 йилда 24,2 фоизга тушган.

Солиқларни макроиқтисодий усулларда таҳлил қилишда солиқ тушумлари ва уларга таъсир этувчи омилларни ҳисобга олиб таҳлил қилиш керак. Солиқ тушумларига таъсир этувчи омиллар қуйидагилар:

* Солиққа тортиладиган базанинг ўзгариши;

* Солиқ ставкасининг ўзгариши;

* Солиқларнинг йиғилиш даражаси;

* Солиқ тўловчилар сонининг ортиши.

Юқоридаги омилларнинг таъсирини аниқлаш мақсадида қуйидагича формула тузамиз:

а) $СД_0 = B_0 \times C_0 \times D_0$ базис даврида;

б) $СД_1 = B_1 \times C_1 \times D_1$ ҳисобот даврида;

в) $\Delta СД = СД_1 - СД_0$ солиқ тушумларини мутлоқ ўзгариши.

бу ерда: $СД$ - солиқ тушумлари, B - солиққа тортиладиган база, C - солиқ ставкаси, D - солиқларни йиғилиш даражаси.

Солиқ тушумларига таъсир этувчи омилларни алоҳида-алоҳида кўриб ўтишимиз мумкин:

1. Солиққа тортиладиган базанинг ўзгариши :

$$\Delta СД_{(B)} = (B_1 - B_0) \times C_0 \times D_0$$

2. Солиқ ставкасининг ўзгариши ҳисобига:

$$\Delta СД_{(C)} = (C_1 - C_0) \times B_1 \times D_0$$

3. Солиқларнинг йиғилиш даражаси:

$$\Delta СД_{(D)} = (D_1 - D_0) \times C_1 \times B_1$$

Бунда:

$$\Delta СД = \Delta СД_{(B)} \pm \Delta СД_{(C)} \pm \Delta СД_{(D)}$$

Бу таҳлилларни индекслар ёрдамида ҳам қилиш мумкин. Бу индекс солиқ тушумлари индекслари номини олади. Индекслар усулида жорий даврдаги солиқ тушумларини базис даври солиқ тушумларига бўлиш билан топилади. Умуман, юқоридаги усуллар ёрдамида давлатнинг солиқ сиёсатига баҳо бериш ва улар ёрдамида солиқларни атрофлича таҳлил қилиш мумкин.

Статистик таҳлилларда бундан ташқари омиллар ўртасидаги боғланишни қанчалик даражада кучли эканлигини билиш мақсадида корреляцион таҳлил усулидан фойдаланилади. Корреляцион таҳлилда омиллар иккитага тенг бўлганда нормал тенгламалар системаси уч номаълумли (a_0, a_1, a_2), учта чизиқли тенгламадан иборат бўлади:

$$\begin{cases} a_0 n + a_1 \sum x_1 + a_2 \sum x_2 = \sum y \\ a_0 \sum x_1 + a_1 \sum x_1^2 + a_2 \sum x_1 x_2 = \sum y x_1 \\ a_0 \sum x_2 + a_1 \sum x_2 x_1 + a_2 \sum x_2^2 = \sum y x_2 \end{cases}$$

Мисол учун ушбу усулни шартли масала асосида кўриб чиқамиз:

1998-2002 йиллар учун солиқ тушумлари (y), солиқ тўловчилар сони (x_1) ва солиқ ставкалари (x_2) ўртасидаги боғланишни кўриб чиқамиз (6-жадвалга қаранг):

$$\begin{cases} 5a_0 + 547a_1 + 150a_2 = 19120 \\ 547a_0 + 59969a_1 + 16347a_2 = 2094300 \\ 150a_0 + 16347a_1 + 4598a_2 = 570280 \end{cases}$$

биринчи, тенгламани барча ҳадларини a_0 олдидаги сонга бўлиб чиқамиз, яъни, биринчи тенгламани 5 га, иккинчи тенгламани 547 га, учинчи тенгламани 150 га бўлиб чиқамиз:

$$\begin{cases} a_0 + 109,4a_1 + 30a_2 = 3824 \\ a_0 + 109,6a_1 + 29,9a_2 = 3828,7 \\ a_0 + 108,98a_1 + 30,7a_2 = 3801,8 \end{cases}$$

Иккинчи ва учинчи тенглама қийматларидан биринчи тенглама қийматларини айириб ташлаймиз. Натижада икки номаълумли тенглама ҳосил бўлади:

$$\begin{cases} 0,2a_1 - 0,1a_2 = 47 \\ -0,42a_1 + 0,7a_2 = -22,2 \end{cases}$$

ушбу формуладан $a_1 = -6,61$ ва $a_2 = -35,7$. Юқоридаги тенгламалардан $a_0 = 5621,416$ қиймати келиб чиқади.

Шундай қилиб, нормал тенгламалар тизимининг регрессия тенгламаси қуйидагича бўлади:

$$Y(x_1, x_2) = 5621,416 - 6,64x_1 - 35,7x_2$$

Бу ерда, ушбу тенгламага x_1 ва x_2 ларнинг тегишли қийматларини қўйиб, кўп омилли регрессиянинг назарий қийматларини ҳисоблашимиз мумкин. Тенгламадаги a_1 ва a_2 параметрлари регрессия коэффицентлари бўлиб ҳисобланади. a_1 коэффиценти ҳар бир солиқ тўловчининг сони ошиши билан солиқ тушумлари 6,64 сўмга ошишини ва a_2 коэффиценти ставкаларни 1 фоизга туширилиши солиқ суммасини 35,7 сўмга камайишини кўрсатади.

1-чизма. Солиқ тушумлари ва унга таъсир этувчи омиллар

Солиқ тушумлари (y) билан солиқ тўловчилар (x_1) ва солиқ ставкалари (x_2) ўртасидаги
боғланиш*

6-жадвал

Т / р	Йиллар	Солиқ тушумлари (y)	Солиқ тўловчилар сони (x_1)	Солиқ ставкалари (x_2)	ux_1	ux_2	x_1x_2	Y_2	x_1^2	x_2^2	$Yy(x_1, x_2) = 5621,416 - 6,64x_1 - 35,7x_2$
1	1998	3600	100	36	360000	129600	3600	12960000	10000	1296	3672,216
2	1999	3700	110	33	407000	122100	3630	13690000	12100	1089	3712,916
3	2000	3900	115	31	448500	120900	3565	15210000	13225	961	3751,116
4	2001	3800	112	26	425600	98800	2912	14440000	12544	676	3949,536
5	2002	4120	110	24	453200	98880	2640	16974400	12100	576	4034,216
S	----	19120	547	150	2094300	570280	16347	73004400	59969	4598	19123,0

*Изоҳ: Жадвал шартли маълумотлар асосида муаллиф томонидан тузилган

II-Бўлим

Юридик шахслар солиқлари

статистикаси

1-боб. Даромад (фойда) солиғи статистикаси

1.1. Даромад солиғи тушунчаси ва солиқ тўловчилар

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида турли мулк шаклида фаолият кўрсатаётган корхоналар бошқа солиқлар билан бирга даромад (фойда) солиғи тўламоқдалар. **Юридик шахсларнинг даромади (фойдаси)га солиқ** - корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлар даромади (фойдаси)нинг бир қисмини бюджетга мажбурий ўтказишидир. Юридик шахсларни даромад солиғига тортишда солиққа тортиладиган даромадни тўғри аниқлаб олиш зарур. Солиққа тортиладиган даромад «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низом билан аниқланади. Қайта ишланган бу Низом Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарори билан тасдиқланган.

Юридик шахс фаолияти қуйидаги кўрсаткичлар билан тавсифланади:

-маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда, бу сотишдан олинган соф тушум билан сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи ўртасидаги тафовут сифатида аниқланади;

-асосий фаолиятдан олинган фойда, бу маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда билан давр харажатлари ўртасидаги тафовут ва плюс асосий фаолиятдан кўрилган бошқа даромадлар ёки минус бошқа зарарлар сифатида аниқланади;

-умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда (ёки зарар), бу асосий фаолиятдан олинган фойда суммаси плюс молиявий фаолиятдан кўрилган даромадлар ва минус зарарлар сифатида ҳисоблаб чиқилади;

-*солиқ тўлагунча олинган фойда*, у умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда плюс фавқулодда вазиятлардан кўрилган фойда ва минус зарар сифатида аниқланади;

-*йилнинг соф фойдаси*, у солиқ тўлангандан кейин хўжалик юритувчи субъект ихтиёрида қолади, ўзида даромад (фойда)дан тўланадиган солиқни ва минус бошқа солиқлар ва тўловлар чиқариб ташлаган ҳолда ифодаланади.

Демак, солиққа тортиладиган даромад юқоридаги Низом асосида аниқланади. Бу юридик шахсларни даромад солигига тортишда жуда муҳим кўрсаткичлар ҳисобланади.

Молия йилида солиққа тортиладиган даромад (фойда)га эга бўлган юридик шахслар даромад (фойда)га солиқ тўловчилар ҳисобланади. Молия йили бизнинг республикамизда 1 январдан 31 декабргача ҳисобланади.

Юридик шахслар даромад солиги тўловчилари бўлиши учун қуйидаги шартлар бажарилиши керак:

бирор фаолият орқали даромад (фойда) олиши;

ўзининг мулкига эга бўлиши;

мустақил бухгалтерия балансига эга бўлиши;

банкда ҳисоб рақамига эга бўлиши.

Шу шартларнинг бирортаси бажарилмаса, улар даромад (фойда) солиги тўловчилари бўла олмайдилар.

1.2. Солиқ объекти ва солиққа тортиладиган даромадлар

Солиқ объекти бўлиб, жами даромад билан юқорида кўрсатилган Низомда белгиланган чегирмалар фарқи ҳисобланади. Солиқ объектини тўғри ва тўлиқ аниқлаш учун жами даромад таркибини мукамал ўрганиш зарур бўлади. Жами даромад таркибига юридик шахс томонидан олинishi лозим бўлган, аниқроғи олинган, ортилган товар, бажарилган иш, кўрсатилган хизмат ҳақлари сифатидаги пул ва бошқа маблағлар ёки қайтармаслик шарти билан олинган маблағлар киради. Бундай даромадларга:

а) маҳсулот (иш, хизмат) сотишдан тушган тушум, унга:

- ортилган маҳсулот қийматини тўлаш учун ҳисоблашиш ҳужжатларида кўрсатилган сумма;

- буюртмачи томонидан тасдиқланган, бажарилган ишлар ҳужжатларида кўрсатилган сумма;

- кўрсатилган хизматни тасдиқловчи ҳужжатларда кўрсатилган сумма киради.

Харид, тайёрловчи, таъминловчи корхоналарда даромад (фойда)га солиқ тўловчилар учун сотиш тушуми деб сотилган ва сотиб олинган товарлар сотиш қиймати ўртасидаги фарқ ҳисобланади.

Воситачилик фаолиятдан даромад олувчи корхоналар учун тушум деб ҳамма битимлар бўйича комиссия тақдирлаш (фоизлар) суммалари ҳисобланади;

б) асосий воситалар, номоддий активлар, қимматли қоғозлар, интеллектуал мулк объектлари, материаллар ва бошқа активлар сотишдан олинган даромадлар киради.

Солиққа тортиш мақсадида асосий фондлар ва бошқа мулкларни сотишдан даромадни аниқлашда шу фондлар ва мулкларни сотиш баҳоси ва қолдиқ суммаси ўртасидаги фарқ ҳисобга олинади. Бу ерда қолдиқ қиймат - ҳамма асосий фондлар, моддий активлар, кам қийматли ва тез бузиладиган предметларга қўлланилади;

в) фоизлар ва дивидендлар турида олинган даромадлар;

г) бепул олинган мулклар;

д) мулкларни ижарага беришдан олинган даромадлар;

е) роялти-интеллектуал мулкларнинг ҳуқуқларидан олинган даромадлар;

ж) бепул молиявий ёрдам;

з) даъво муддати ўтказиб юборилган кредиторлик ва депонент қарздорликни ҳисобидан чиқаришдан олинган даромадлар;

и) илгари чегирма қилинган қарзлар, зарарлар ёки шубҳа қилинган қарзларнинг ўрнини қоплаш учун олинган даромадлар;

к) валюта счёtlари бўйича ижобий курс фарқлари;

л) фавкулотда даромадлар;

м) бошқа даромадлар;

Товар - моддий захираларни қайта баҳолашдаги суммалар солиқ солинадиган даромадга киритиб борилади.

Корхоналарнинг чет эл валютасида олган даромадлари ҳам солиққа тортиладиган даромадга киритилади, фақатгина чет эл валютасида олинган даромад уша кундаги Марказий банк белгиллаган курс билан даромадга қўшилади.

Солиқ кодексининг 19 - моддасига қўра ялпи даромаддан қуйидаги чегирмалар асосида амалга оширилади:

- * қўшилган қиймат солиғи;
- * акциз солиғи;
- * мол-мулк солиғи;
- * ер солиғи;
- * ер остидан фойдаланганлик учун солиқ;
- * экология солиғи;
- * сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ;
- * божхона божи;
- * белгиланган тартибда киритилган рента тўловлари;
- * ижара ҳақи (лизинг тўлови);
- * асосий воситаларини таъмирлаш харажатлари;
- * чет юридик ва жисмоний шахсларнинг моддий харажатлари ва кўрсатган хизматларининг қиймати;
- * мажбурий суғурта тўловлари бўйича ўтказиладиган, қонун ҳужжатларига мувофиқ иш ҳақиға ҳисобланган суммалар;
- * маҳсулот (хизматлар)ни сертификатлаш ишларига ҳақ тўлаш харажатлари суммалари;
- * қонун ҳужжатларига мувофиқ нормалар бўйича хизмат сафари харажатлари суммалари;
- * қонун ҳужжатларига мувофиқ нормалар бўйича реклама харажатлари суммалари;
- * қонун ҳужжатларига мувофиқ нормалар бўйича кадрлар тайёрлаш ва уларни қайта тайёрлаш учун харажатлар суммалари;
- * солиқ тўловчи балансидаги соғлиқни сақлаш объектлари, қариялар ва ногиронлар уйлари, мактабгача тарбия муассасалари, болаларнинг дам олиш оромгоҳлари, маданият ва спорт объектлари, халқ таълими муассасалари, шунингдек, солиқ тўловчилар санаб ўтилган муассасаларни сақлашда улуш қўшиб қатнашиб, ва шу мақсадлар учун қилинадиган харажатлари;

* қонун ҳужжатларига белгиланган бошқа мажбурий тўловлар.

Агар қилинган харажат харажатларнинг бир неча тоифасига киритилган бўлса, у ялпи даромаддан фақат бир марта чегирилиши мумкин.

Асосий воситаларни харид этиш ва монтаж қилиш номоддий активларни харид этиш бўйича харажатлар, шунингдек капитал тусдаги бошқа харажатлар ялпи даромаддан кейинги даврларда амортизация кўринишида чегирилади.

Тадбиркорлик фаолиятида уч йилдан ортиқ фойдаланилган асосий воситаларни сотиш пайтида юзага келган зарарлар ялпи даромаддан чегирилади.

Иш ҳайвонлари ва кўп йиллик кўчатлардан фойдаланиш чоғида юзага келган зарарлар фақат ана шу активларни ишлатишдан олинган даромаддан чегирилади.

Молиявий жазо чоралари ва ҳисоблаб ёзилган пенялар суммалари ялпи даромаддан чегирилмайди.

Солиқ тўловчининг тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ бўлмаган тадбирларини ўтказиш билан боғлиқ харажатлар бўйича чегирмалар қилинмайди.

Бюджетдан ташқари фондларга, яъни пенсия жамғармаларига, ихтиёрий тиббий суғуртага ва ихтиёрий суғуртанинг бошқа турларига ажратмалар ялпи даромаддан чегириб ташланмайди.

1.3. Даромад (фойда) солиғи ставкалари ва ушбу солиқни ҳисоблаш формуласи

Юридик шахслар даромад (фойда)га солиқ ставкаларини ҳар йили Олий Мажлис тасдиқлайди. Ушбу қарорни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ишлаб чиқади ва солиқ ставкалари ўзгариб туради.

Белгиланган ставкага қараб солиқни ҳисоблаш учун солиққа тортиладиган даромадни солиқ ставкасига кўпайтирилади. Солиққа тортиладиган даромадни аниқлашни юқорида кўриб ўтдик. Солиқни ҳисоблаш қуйидагича амалга оширилади:

$$C_d = D_c \times C_t$$

бу ерда: C_d - даромад (фойда) солиғи суммаси;

D_c - солиққа тортиладиган даромад;

C_t - солиқ ставкаси.

Ушбу формула асосида юридик шахслар даромад (фойда) солиғини ҳисоблаш мумкин.

1.4. Солиқ суммасига таъсир этувчи омиллар ва уларни статистик таҳлил қилиш

Статистик таҳлилни муҳим босқичларидан бири ўрғанилаётган натижа кўрсаткичга таъсир қилувчи омилларни ҳисоблаб топишдан иборат. Бизга маълумки, даромаддан олинадиган солиқ суммасига бир қанча омиллар таъсир қилади:

- * Солиққа тортиладиган даромаднинг ўзгариши;
- * Солиққа тортиладиган базанинг ўзгариши;
- * Солиқ ставкасининг ўзгариши.

Даромаддан олинадиган солиқ суммасига (C_d) бир қанча омиллар таъсир қилади. Буларга даромаднинг солиқ тўланадиган қисми (D_c) ва солиқ ставкасини (C_t) киритиш мумкин. Натижа ва бу омиллар ўртасидаги боғлиқликни аниқлаш учун қуйидагича формуладан фойдаланилади:

$$C_d = D_c \times C_t$$

Бу ерда омиллар таъсирини аниқлаш учун қуйидаги формулалардан фойдаланиш мумкин:

1. Солиқ суммасининг даромадлар ўзгариши эвазига ўзгарганлигини (ΔC_{dc}) аниқлаш учун даромадларнинг ҳисобот давридаги фарқини ($D_{c1} - D_{c0}$) солиқ ставкасининг режадаги миқдорларига (C_{t0}) кўпайтирилади:

$$\Delta C_{dc} = (D_{c1} - D_{c0}) \times C_{t0}$$

2. Солиқ суммасининг солиқ ставкаси эвазига ўзгаришини (C_{ct}) ҳисоблаш учун солиққа тортиладиган даромад суммасининг ҳақиқий миқдорини (D_{c1}) солиқ ставкасини ўзгаришига ($C_{t1} - C_{t0}$) кўпайтирилади:

$$\Delta C_{ct} = D_{c1} \times (C_{t1} - C_{t0})$$

Агар ҳисоб-китоблар тўғри амалга оширилса, шу икки

омилнинг таъсири натижаси ўзгаришининг умумий фарқи-га тенг бўлиши лозим:

$$\Delta C_a = \Delta C_{oc} \pm \Delta C_{ct}$$

Келтирилган омилли статистик таҳлил усулига амалий маълумотларнинг ечиш йулларини амалиётда қўллаб қўриш мумкин.

Юридик шахсларнинг даромад солиги ҳажмининг ўзгаришига солиққа тортиладиган даромад ва солиқ ставкасининг таъсирини статистик усуллар билан таҳлил қилиш учун амалий масала:

7 - жадвал

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Ҳами фарқи (+,-)	Шу жумладан, даромад эвазига	Солиқ ставкаси эвазига
Солиққа тортиладиган даромад, минг сўм	573,4	789,9	216,5	X	X
Солиқ ставкаси, %	26	24	-2	X	X
Солиқ суммаси, минг сўм	149,0	189,5	40,5	56,29	-15,79

Ушбу жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, даромаддан олинадиган солиқ суммаси 40,5 минг сўмга кўпайган. Бунда иккита омилнинг таъсири қуйидагича бўлади:

1. Солиққа тортиладиган даромад суммасининг 216,5 минг сўмга кўпайганлиги солиқ суммасининг 56,29 минг сўм (216,5X26,0:100) кўпайишига олиб келган.

2. Солиқ ставкаси ўзгариши таъсирида солиқ суммаси 15,79 минг сўмга камайишига олиб келди.

3. Одатда шу икки омил таъсири солиқ суммасининг умумий фарқига тенг бўлиши керак, яъни 56,29-15,79=40,5 минг сўм. Демак, амалга оширган ҳисоб-китобларимиз тўғри.

Ҳар бир омил таъсирининг улушини ҳисоблаш мумкин. Бизнинг мисолимизда даромад солигини ўсиши 139 фоизини (56,29:40,5x100) солиққа тортиладиган даромад суммасининг кўпайиши эвазига ошганлигини кўрамыз. Аммо солиқ

ставкасининг 2 фоизга камайганлиги, солиқ суммасининг 39 фоизга камайтирганлигини кўрамиз (15,79:40,5x100). Шу икки омил таъсири 100 фоизга (139%-39%) тенг. Биз ушбу ҳисоб-китобларни услубий асос бўлиши учун келтирмақдамиз, чунки солиқ суммаси аксарият ҳолларда шу икки омил таъсирида ўзгариб туради.

Статистик таҳлиллар жараёнида омиллар таъсирини кенгайтириш мумкин. Масалан, даромаднинг солиқ тўланадиган қисми (D_c), ялпи даромад (Y_d) ва солиқ тўланадиган даромаднинг улушига (Y_{dc}) тенг. Бу боғлиқлик қуйидагича ифодаланади:

$$D_c = Y_d \times U_{dc}$$

Агар юқоридаги формулага (D_c ўрнига) ушбу формуладаги боғлиқликни алмаштириб қўйсак, биринчи формула қуйидаги шаклга эга бўлади:

$$C_d = Y_d \times U_{dc} \times C_t$$

Ушбу формуладан кўришиб турибдики, даромад тўланадиган солиқ суммасининг ўзгаришига учта омил таъсир қилмоқда. Солиқ суммасини ўзгаришига омиллар таъсирини кўриб чиқамиз:

1. Солиқ суммасининг ялпи даромад таъсири эвазига ўзгаришини ($\Delta C_{d \text{ яд}}$) аниқлаш учун ялпи даромад фарқини (ΔY_d) солиқ тўланадиган даромад улушининг ўтган (базис) йилидаги миқдорига (Y_{dc0}) ва солиқ ставкасининг ҳам базис йилидаги ҳажмига (C_{t0}) кўпайтирилади:

$$\Delta C_{d \text{ яд}} = \Delta Y_d \times U_{dc0} \times C_{t0}$$

2. Солиқ суммасининг солиқ тўланадиган даромадлар улуши таъсири эвазига ўзгаришини ($\Delta C_{d \text{ удс}}$) аниқлаш учун ялпи даромаднинг ҳисобот давридаги ҳажмини (Y_{d1}) солиқ тўланадиган даромад улушининг ўзгаришига (ΔU_{dc}) ва солиқ ставкасининг базис йилидаги ҳажмига (C_{t0}) кўпайтирилади:

$$\Delta C_{d \text{ удс}} = Y_{d1} \times \Delta U_{dc} \times C_{t0}$$

3. Солиқ суммасининг солиқ ставкаси таъсири эвазига ўзгаришини ($\Delta C_{дст}$) аниқлаш учун ялпи даромаднинг ҳисобот давридаги ҳажмини (Y_{d1}) солиқ тўланадиган даромад улушининг ҳисоботдаги миқдори (U_{dc1}) ва солиқ ставкаси-

нинг фарқига (ΔC_r) кўпайтирилади:

$$\Delta C_{d \text{ ст}} = Y_{d1} X U_{d1} X \Delta C_r$$

Агар солиқ ставкаси ўзгармай қолса, натижанинг ўзгариши фақат иккита омил таъсирида бўлади. Бу омилларнинг таъсири натижанинг умумий фарқига тенг бўлиши керак:

$$\Delta C_d = \Delta C_{d \text{ яд}} \pm \Delta C_{d \text{ удс}} \pm \Delta C_{d \text{ ст}}$$

Ушбу ҳисоб-китобларни амалий мисолларда кўриб чиқамиз. Бунинг учун қуйидагича жадвал тузамиз:

8 - жадвал

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи	Натижа ўзгаришига омиллар таъсирини ҳисоблаш
1. Ялпи даромад, минг сўм	671,4	881,6	210,2	$210,2 \times 85,4 \times 26 = 49$
2. Солиққа тортиладиган даромаднинг ялпи даромаддаги улуши, %	85,4	89,6	4,2	$881,6 \times 4,2 \times 24 = 9,1$
3. Солиқ ставкаси, %	26	24	-2	$881,6 \times 89,6 \times (-2) = -15,5$
4. Солиқ суммаси, минг сўм	149	189,5	40,5	$46,9 + 9,1 + (-15,5) = 40,5$

Юқоридаги усуллар ёрдамида корхоналарда солиқларни статистик таҳлил қилиш мумкин. Таҳлил маълумотларидан кўриниб турибдики, корxonанинг даромадлари ошиши билин бюджетга тўланадиган солиқ суммаси ҳам ортиб боради. Демак, даромадларнинг ошиши билан ҳам корхона, ҳам давлат бюджети манфаатдор экан. Даромаддан олинadиган солиқларни статистик таҳлил қилган вақтда бунга кўпгина омиллар таъсир кўрсатади. Бу омиллар таъсирини статистиканинг бошқа усулларида фойдаланиб, таҳлил қилиш мумкин.

Юқоридаги усулларни амалда қўллаб, иш кўрилса солиқ идоралари ходимларига, статистика ташкилотлари ходим-

ларига ва корхоналар мутахассисларига анча қулайликлар туғдирилади.

1.5. Ушбу солиқни бюджет даромадларидаги ва ЯИМдаги салмоғи

Юридик шахслар тўлайдиган солиқлар ичида уларнинг даромади (фойдаси)га солиқ бюджет даромадлари таркибида катта ўрин эгаллайди. Масалан, уни қуйидаги жадвалда куришимиз мумкин:

9 - жадвал
(фоиз ҳисобида)

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003
Даромадлар	100	100	100	100
Даромад (фойда) солиғи	12,8	11,3	9,4	8,2

Манба: *Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги*

Жадвал маълумотларига қараганда, йил сайин солиқ салмоғи камайиб бормоқда. Бунда солиқ ставкаларини пасайиши, маълум даражада даромадларни қонунийлаштирилиши ва солиқларнинг йиғилиш даражасида акс этмоқда.

Бу солиқнинг динамика қаторларида ўсиши кузатилсада, бироқ бюджет даромадларида унинг салмоғи камайиб бормоқда. Бу натижалар қандай юз берганини аниқлашда статистика усулларида амалиётда кенгроқ фойдаланиш керак. Аммо унинг статистик таҳлил қилиш усуллари ҳамон ишлаб чиқилмаган. Солиқ идоралари ва статистика ташкилотлари ходимлари ушбу солиқнинг тўғри тўланиши ва бу солиқ тури республикамизда қандай ҳолатда эканлигини доимий равишда таҳлил қилиб боришлари зарур. Бироқ, солиқ идоралари ходимлари ушбу солиқни тўланишини қонунийлигига кўпроқ эътибор берадилар. Ҳақиқатда эса солиқлар масаласига ҳам қонуний, ҳам иқтисодий жиҳатдан ёндошмоқ керак. Иқтисодий томондан ёндашиш ўз навбатида статистик таҳлил йўли билан амалга оширилади.

Статистик таҳлил учун маълумотлар манбаидан тўғри

фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Корхоналар даромадидан олинadиган солиқ суммаси «Молиявий натижалар» тўғрисидаги ҳисоботнинг - «Бюджетга тўланмалар» қисмида жойлашган. Шунингдек, ҳар бир корхонанинг бухгалтерия ҳисоботи таркибида даромаддан олинadиган солиқнинг алоҳида ҳисоб-китоби кўрсатилади. Буларнинг ҳаммаси маълумот манбаларидир.

Статистик таҳлиллар одатда маълум йиллар давомида эришилган натижаларни бир-бирлари билан солиштириш орқали бошланади. Булар натижасида тегишли фарқлар аниқланади. Олинган натижалар салбий ёки ижобий бўлиши мумкин. Аммо бу тўпلام учун етарли таҳлил бўлмайди. Шунинг учун кўрсаткичлар динамикасини аниқлаш лозим. Юридик шахслардан олинadиган даромад солиғи динамика қаторларида статистик таҳлилини кўриб ўтамыз:

10-жадвал

Йиллар	Солиқ тушумлари	Абсолют ўсиш ($Y_1 - Y_0$)		Ўсиш ёки камайиш суръати, (%) ($Y_1 / Y_0 \times 100$)		Қўшимча ўсиш (камайиш) суръати (%) ($(Y_1 / Y_0) \times 100 - 100$)	
		базис	занжир	базис	занжир	базис	занжир
1	2	3	4	5	6	7	8
2000	81,9	-	-	-	-	-	-
2001	94,6	12,7	12,7	115,5	115,5	15,5	15,5
2002	102,4	20,5	7,8	125	108,2	25	8,2
2003	120,7	38,8	18,3	147,3	117,8	47,3	17,8

Манба: Жадвал шартли маълумотлар асосида муаллиф томонидан тузилган.

Жадвалда даромад (фойда) солиғи суммаларини йиллар давомида мутлоқ ва нисбий ўзгаришларини кўриб чиқдик.

Солиқ кўраткичлари динамикаси ўрганилгандан сўнг албатта унга боғлиқ кўрсаткичлар ҳам ўрганилади. Бошқа кўрсаткичлар таъсирини билиш учун даромад солиғи суммасини ялпи ички маҳсулот ва ялпи миллий даромад билан

солиштириб таҳлил қилиш керак. Даромадлар йилдан-йилга камайса, албатта даромад солиғи суммаси ҳам камаяди. У қуйидагича:

11-жадвал
(фоиз ҳисобида)

Кўрсаткичлар	2000 йил	2001 йил	2002 йил	2003 йил
ЯИМ	100	100	100	100
Даромад (фойда) солиғи	3,6	2,9	2,3	2,0

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, солиқларнинг ЯИМ даги салмоғи йилдан-йилга камайиб бормоқда. Бу камайишга солиқ ставкаларини камайиб бориши ва ЯИМ ни йилдан-йилга ўсиши ўз таъсирини кўрсатади.

Эслатма: Жорий тўловларни юридик шахслар ҳар ойнинг 10 ва 25 саналаригача даромад (фойда)га солиқнинг чораклик суммасидан олтидан бир қисми тариқасида бюджетга тўлаб боришлари шарт.

2-боб. Қўшилган қиймат солиғи статистикаси

2.1. Қўшилган қиймат ва қўшилган қиймат солиғи тушунчаси

Қўшилган қиймат солиғининг ватани Франция ҳисобланади. ҚҚС бозор иқтисодиётига эга бўлган купгина давлатларда муваффақиятли қўлланилади. Ғарбий Европа мамлакатларининг солиқ тизимларида ҚҚС 60-йилларнинг охири ва 70-йилларнинг бошида киритилди ва ҳозирги вақтда истеъмол учун асосий солиқ ҳисобланади. 1992 йилдан бошлаб мазкур солиқ МДХнинг барча мамлакатларида амалга киритилди. Ўзбекистонда солиқнинг бу тури 1991 йилдан бошлаб қўлланилмоқда.

Қўшилган қиймат тушунчаси - бу маълум қийматдаги товар (иш, хизмат)га янгидан ишлов бериш натижасида, янги яратилган қийматдир. Масалан, корхона 100 сўмлик товарни сотиб олиб қайта ишлашга киритди ва 300 сўмлик маҳсулот яратди. Бу ерда янги қўшилган қиймат 200 сўмни ташкил этади. Мана шу янгидан яратилган қийматдан давлат солиқ ундиради. Бу қўшилган қиймат солиғи тушунчасини келтириб чиқаради. Республика миқёсида қўшилган қийматлар йиғиндиси Ялпи ички маҳсулотни беради. Яъни:

$$\text{ЯИМ} = \Sigma \text{Ққ}$$

Статистика амалиётида ЯИМни ҳисоблашни бир нечта усуллар мавжуд. Юқорида айтганимиздек, мана шу қўшилган қийматлардан олинadиган солиқ қўшилган қиймат солиғидир. Солиқ Кодексининг 65 - моддасида **қўшилган қиймат солиғи** товарлар ишлаб чиқариш (ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш), уларни реализация қилиш ҳамда Ўзбекистон Республикасига товарлар (ишлар, хизматлар)-ни импорт қилиш жараёнида қўшилган қийматнинг бир қисмини бюджетга ажратишдир, деб кўрсатилган. Аммо солиққа тортиш амалиётида шундай ҳоллар учрайдики, қўшилган қиймат солиғи қўшилган қийматдан эмас, балки бутун оборотдан олинади. Масалан, ягона ер солиғи тўлайдиган қишлоқ хўжалик товарлари ишлаб чиқарувчи корхоналар, ялпи тушумга солиқ тўлайдиган савдо корхона-

лари ва ягона солиқ тўловчи кичик корхоналар. Қўшилган қиймат солиғида юридик шахслар маҳсулот сотганда солиқни йиғувчи ва маҳсулот сотиб олганда солиқ тўловчи ҳисобланади. Қўшилган қиймат солиғи эгри солиқ бўлганлиги учун корхоналар ушбу солиқни йиғиб берувчи ҳисобланади. Солиқни тўловчилар ҳуқуқий томондан корхоналар бўлса-да, ҳақиқий тўловчилари товар сотиб олувчилар, яъни истеъмолчилардир.

Қўшилган қиймат солиғи тўловчилари - Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи юридик шахслар ва товарлар импорти бўйича юридик ва жисмоний шахслар ҳисобланади.

Ушбу қоидага ягона ер солиғи тўлайдиган қишлоқ хўжалик товарлари ишлаб чиқарувчи корхоналар, ялпи тушумга солиқ тўлайдиган савдо корхоналари ва ягона солиқ тўловчи кичик корхоналар кирмайди.

Қўшилган қиймат солиғи тўловчилари бўлиш учун қуйидаги шартлар бажарилиши керак:

- * тадбиркорлик фаолияти;
- * юридик шахс мақоми.

Демак, юридик шахслар қўшилган қиймат солиғи тўловчилари бўлиши учун юқоридаги шартлар бажарилиши керак.

2.2. Солиқ объекти ва солиққа тортиладиган даромадни аниқлаш

Қўшилган қиймат солиғи объекти бўлиб, товарлар (ишлар, хизматлар)ни сотиш ва импорт товарлар обороти ҳисобланади. Қўшилган қиймат солиғи тўлашдан озод қилинган ва ўз ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун фойдаланадиган товарлар (ишлар, хизматлар) бундан мустасно. Солиққа тортиш мақсадида истеъмол қийматига эга бўлган ҳамма нарса солиқ объекти ҳисобланади. Иқтисодиёт назарияси курсидан маълумки, уч хил сотиш тури мавжуд: товарлар, ишлар, хизматлар. Товарлар сотишда солиқ объекти деганда, ўзи ишлаб чиқарган ва четдан сотиб олган ҳамма товарлар сотиш обороти тушунилади. Иш кучини сотишда

солиқ объекти бўлиб, бажарилган қурилиш-монтаж, таъмирлаш, илмий текшириш, тажриба-конструкторлик, технологик, лойиҳа - қидирув ва бошқа ишлар қиймати ҳисобланади. Хизмат кучини сотишда солиқ объекти бўлиб, кўрсатилган барча хизматлар қиймати ҳисобланади.

Солиққа тортиладиган товарлар (ишлар, хизматлар) суммаси ҚҚСни қўшмасдан товарлар (ишлар, хизматлар)га қўлланиладиган баҳоси ва тарифи қиймати билан аниқланади. Аммо акцизга тортилган товарлар бўйича солиққа тортиладиган оборотни аниқлашда унга акциз суммаси ҳам қўшилади.

Товарлар (ишлар, хизматлар) қўлдан-қўлга бепул берилганда солиққа тортиладиган оборот суммаси корхонада қарор топган баҳо ва тариф (ҚҚСсиз) даражасида аниқланади, бироқ товарларни ишлаб чиқариш (сотиб олиш) харажатидан кам бўлмаган миқдорда, асосий воситалар бўйича - сотиш баҳоси билан уларнинг қолдиқ қиймати ўртасидаги фарқ миқдори аниқланади. Товарлар (ишлар, хизматлар) текинга берилаётганда ҚҚС тўловчиси бўлиб, уларни бериб юбораётган корхоналар ҳисобланади. Асосий воситалар корхоналар тизимининг ичида текинга берилса, яъни юқори ташкилотнинг буйруғи билан тақсимланса, солиққа тортиладиган оборотга қўшилмайди.

Маҳсулот (иш, хизматлар)ни ҳақиқий таннарх баҳосидан паст сотувчи корхоналарда солиққа тортиш мақсадида маҳсулот сотилаётганда қарор топган баҳо қабул қилинади, лекин шу товарлар (ишлар, хизматлар)нинг ишлаб чиқариш таннархидан кам бўлмаслиги шарт.

Товарлар натурал ҳақ тарзида берилганда ёки касса орқали ўз ходимларига таннарх баҳосидан паст қилиб сотилганда солиққа тортиладиган оборот товарлар (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий харажатидан кам бўлмаган миқдорда белгиланади. Ўзи ишлаб чиққан товарлар корхона ичида тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ бўлмаган мақсадлар учун фойдаланса, солиққа тортиладиган оборотни аниқлашда уларнинг ҳақиқий таннархи олинади.

Хом-ашё ва материаллар эгасининг товарини ишлаб берганда солиққа тортиладиган оборот бўлиб, уларнинг қайта ишлов бериш қиймати ҳисобланади. Узоқ ишлаб чиқариш циклига эга бўлган корхоналар учун солиққа тортиладиган оборот бўлиб, ҳисоблашиш ҳужжатларида тулаш учун кўрсатилган ва бажарилган, ҳамда буюртмачилар томонидан тасдиқланган қиймат ҳисобланади. Бу ерда ишларни бажариш жараёнида баҳоларнинг, транспорт ва хизматлар тарифининг ошиши ёки камайиши ҳисобга олиб тузилган шартнома баҳосидан келиб чиқилади. Ўз кучи билан ўз мақсадлари учун бажарилган қурилиш-монтаж ишлари солиққа тортилмайди. Моддий ресурслар, ёқилғи, иш бўйича туланган ҚҚС суммаси қурилиш объектига киритилади.

Товарлар олди-сотдиси билан шуғулланувчи тайёрлов, таъмирлов-сотув ташкилотлари даромадларни баҳолар, устама ва қўшимча гарзда олувчилар учун солиққа тортиладиган оборот товар истеъмолчиларга сотилган товарлар қиймати асосида улар ўртасида қўлланилган баҳолар билан аниқланади, ҚҚС суммаси қўшилмайди. Банклар учун солиққа тортиладиган оборот бўлиб, кўрсатилган хизматлар қиймати ҳисобланади.

2.3. Солиқни ҳисоблаш формуласи ва унга таъсир этувчи омилларни статистик таҳлил қилиш

Қўшилган қиймат солиғи ставкаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2004 йилда ҳам 20 фоиз қилиб белгиланди.

Қўшилган қиймат солиғи суммаси белгиланган ставкага қараб икки хил усулда ҳисобланади:

$$\text{а) Ист.ҚҚС} = \text{СО} * \text{Н}$$

Бу ерда: **Ист.ҚҚС** - истеъмолчилардан ундириладиган ҚҚС суммаси ;

СО - солиққа тортиладиган оборот;

Н - ҚҚС ставкаси.

Ушбу усулда ҚҚС суммасини ҳисоблаш деярли ҳамма маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) учун қўлланилади.

б) ўз ичига ҚҚС суммаси қўшилган баҳо ва тарифларда сотилганда солиқ қуйидаги шаклда ҳисобланади:

$$\text{Ист.КҚС} = \text{ТҚҚС} * \text{Н} / \text{Н} + 100$$

Бу ерда: **ТҚҚС** - ҚҚСни ўз ичига оловчи товар қиймати.

Формулардан кўриниб турибдики, ҚҚС суммасига икки омил таъсир этмоқда:

- * Солиққа тортиладиган оборотнинг ўзгариши;
- * Солиқ ставкасининг ўзгариши.

Биринчи формула асосида статистик таҳлилни олиб берамиз:

$$\text{Ист.КҚС} = \text{СО} * \text{Н}$$

Жорий даврда ҚҚС суммаси қуйидагича ҳисобланади:

$$\text{Ист.КҚС}_1 = \text{СО}_1 * \text{Н}_1$$

Базис даврида эса:

$$\text{Ист.КҚС}_0 = \text{СО}_0 * \text{Н}_0$$

Иккала формулани бир-бирдан айирсак, мутлоқ ўсиш (камайиш) келиб чиқади:

$$\Delta \text{Ист.КҚС} = \text{Ист.КҚС}_1 - \text{Ист.КҚС}_0$$

Ушбу мутлоқ ўзгаришга солиққа тортиладиган даромадни ва солиқ ставкасини қанчага таъсир этишини қуйидагича кўришимиз мумкин. Яъни солиққа тортиладиган даромад ўзгариши эвазига ҚҚС суммасининг ўзгариши:

$$\Delta \text{Ист.КҚС}_{(co)} = (\text{СО}_1 - \text{СО}_0) * \text{Н}_0$$

Солиқ ставкасининг ўзгариши ҳисобига:

$$\Delta \text{Ист.КҚС}_{(u)} = (\text{Н}_1 - \text{Н}_0) * \text{СО}_1$$

Икки омил ҳисобига ўзгаришлар йиғиндиси умумий ўзгаришни беради:

$$\Delta \text{Ист.КҚС} = \Delta \text{Ист.КҚС}_{(co)} \pm \Delta \text{Ист.КҚС}_{(u)}$$

Статистик таҳлилни индекслар усулида ҳам амалга ошириш мумкин. ҚҚС суммасини ҳисоблаш формуласидан келиб чиқиб, қуйидагича ҚҚС индекси тузиш мумкин:

$$\text{Иккс} = \frac{\Sigma \text{СО}_1 * \text{Н}_1}{\Sigma \text{СО}_0 * \text{Н}_0}$$

Индекслар усулида ҳамма омиллар ҳиссасини аниқлаш мумкин. Солиққа тортиладиган даромаднинг ўзгариши ҚҚС индексига таъсири қуйидагича аниқланади:

$$\text{Иккс}_{(co)} = \Sigma \text{СО}_1 * \text{Н}_0 / \Sigma \text{СО}_0 * \text{Н}_0$$

Солиқ ставкаси ўзгаришининг таъсири:

$$J_{\text{ққс}}^{(n)} = \sum CO_1 * H_1 / \sum CO_0 * H_0$$

Икки омил индексининг кўпайтмаси умумий индексни беради:

$$J_{\text{ққс}} = J_{\text{ққс}}^{(co)} * J_{\text{ққс}}^{(n)}$$

2.4. ҚҚСни Давлат бюджети даромадларидаги ва ЯИМдаги салмоғи

Қўшилган қиймат солиғининг ЯИМдаги салмоғи ва давлат бюджети даромадларидаги салмоқларини кўриб ўтамиз. Чунки бу ҳам солиқларни иқтисодий-статистик таҳлил қилишнинг бир усули ҳисобланади.

12-жадвал
(фоиз ҳисобида)

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003
ЯИМ	100,0	100,0	100,0	100,0
Қўшилган қиймат солиғи	6,8	6,6	6,8	6,7

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, қўшилган қиймат солиғининг ЯИМдаги салмоғи йилдан-йилга камайиб бормоқда. Бунинг камайишига сабаб ЯИМнинг йиллар давомида ўсиш динамикаси юқори бўлганлигидадир.

Қўшилган қиймат солиғининг давлат бюджети даромадларидаги салмоғи

13-жадвал
(фоиз ҳисобида)

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003
Даромадлар	100,0	100,0	100,0	100,0
Қўшилган қиймат солиғи	24,4	25,0	28,6	27,8

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги

Қўшилган қиймат солигининг бюджет даромадларидаги салмоғи 2000 йилда 24,2 фоизни ташкил этган бўлса, 2003 йилда 27,8 фоизни ташкил этапти. Бу солиқ тури айрим йилларда камайиб, айрим йилларда ошиши кузатилмоқда. Буни динамика қаторларида таҳлил қилганда яққол кўришимиз мумкин.

Қўшилган қиймат солигининг 2000-2003 йиллардаги динамикаси

14-жадвал

Йиллар	Солиқ тушумлари	Абсолют ўсиш, (млрд.сўм), $(Y_1 - Y_0)$		Ўсиш ёки камайиш суръати, (%) $(Y_1 / Y_0) \times 100$		Қўшимча ўсиш (камайиш) суръати, (%) $(Y_1 / Y_0) \times 100 - 100$	
		базис	занжир	базис	занжир	базис	занжир
1	2	3	4	5	6	7	8
2000	138,5	-	-	-	-	-	-
2001	154,9	16,4	16,4	111,8	111,8	11,8	11,8
2002	219,9	81,4	65	158,7	141,9	58,7	41,9
2003	283,9	145,4	64	205	129	105	29

Манба: Жадвал шартли маълумотлар асосида муаллиф томонидан тuzилган.

Солиқ тушумлари ҳамма йилларда ҳам ўсиш тенденциясига эга. Солиқ суммасининг абсолют ўсиши базисли усулда анча юқори бўлса-да, занжирсимон, яъни йилдан-йилга ўсиши 2003 йилда бироз пасайган. Буни ўсиш суръатлари ва қўшимча ўсиш суръатларида ҳам кўриш мумкин.

Эслатма: Юридик шахслар тамом бўлган ойда солиқ бўйича тўлов суммаси энг кам иш ҳақининг эллик баробари миқдоридан ошиб кетганда солиқ тўловчи охирги ойлик ҳисоб-китоб бўйича бюджетга тўланиши лозим бўлган солиқ суммасининг учдан бир қисми миқдоридан ўн кунлик тўловлар (ойнинг 15, 25 - кунлари ва навбатдаги ойнинг 5 - кун) тўлайдилар, реализация бўйича амалдаги оборотлардан келиб чиқиб, ҳисобот ойдан кейинги ойнинг 15 - кунигача қайта ҳисоб-китоб қиладилар.

3-боб. Акциз солиги статистикаси

3.1. Акциз солиги тушунчаси ва моҳияти

Акциз (акциз солиғи; латинча *accidere* - кесиб ташлаш) - бу айрим товарларнинг нархига ёки тарифига киритиладиган ва харидор томонидан тўланадиган, муайян товарларни ишлаб чиқариш ёки сотиш учун эгри солиқдир.

Акциз Англияда парламент томонидан киритилган эди. Акциз солиғи ундирилган дастлабки предметлар сафида туз, иссиқ ичимликлар, гўшт, нон, ун бўлган. Ушбу солиқ тури Ўзбекистон Республикасида 1997 йилдан амалга киритилди.

Акциз солиғи эгри солиқлар гуруҳига киради. Акциз солиғи тушунчаси йўриқномада кўрсатилишича эгри солиқ сифатида соф даромаднинг бир қисми ҳисобланади ва у, нархда ва қўшилган қиймат солиғи базисида ҳисобланади деб кўрсатилган. Бу солиқ эгри солиқ бўлганлиги учун унинг ҳақиқий оғирлиги товарни истеъмол қилувчиларга тушади, яъни акциз солиғини ҳуқуқий тўловчиси юридик шахслар (корхоналар, ташкилотлар) бўлса-да, ҳақиқий тўловчилари истеъмолчилардир. Бу ерда юридик шахслар солиқни бюджетга йиғиб берувчи ҳисобланади.

Акцизга тортиладиган товарлар рўйхати ва солиқ ставкалари ҳар йили Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Ушбу маълумотлар Молия Вазирлиги ва Давлат Солиқ Қўмитаси томонидан солиқ тўловчиларга етказилади.

Акциз солиғи тўловчилари 3 гуруҳга бўлинади:

- Ўзбекистон Республикасида ишлаб чиқарилган товарлар бўйича акциз солиғи тўловчилари;
- Ўзбекистон Республикасига товарлар импорт қилувчи акциз солиғи тўловчилари;
- Ўзбекистон Республикасидан товарлар экспорт қилувчи акциз солиғи тўловчилари;

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, акциз солиғи тўловчиси бўлиш учун қуйидаги шартлар бажарилиши керак:

- акцизга тортиладиган товарларни ишлаб чиқарувчи бўлиши;
- бухгалтерия балансига эга бўлиши;
- банкда ҳисоб рақамига эга бўлиши.

Ўзбекистон Республикасига товарни олиб кириш ва олиб чиқиш вазифаларини жисмоний шахслар ҳам бажариши мумкин. Бу ҳолатда улар ҳам акциз солиғи тўловчилари ҳисобланади.

3.2. Акциз солиғининг солиққа тортиш объекти

Акцизга тортиладиган товарлар учун солиққа тортиш объекти бўлиб шартномавий эркин баҳоларда, ўз ичига акциз солиғини олган ҳолда қўшилган қиймат солиғисиз ортилган товарлар қиймати ҳисобланади.

Акциз ости товарларини натурал ҳақ сифатида ёки бепул бериш ҳам солиққа тортиш обороти ҳисобланади. Бу ерда солиққа тортиш объекти бўлиб солиқ тўловчи товарни бераётгандаги баҳоси, лекин бу баҳо уни ишлаб чиқариш харажатларидан кам бўлмаслиги шарт.

3.3. Акциз солиғи ҳисоблаш формуласи ва унга таъсир этувчи омилларни статистик таҳлил қилиш

Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги ва ДСҚнинг 1997 йил 19 ноябрдаги 36/97-96-сон йўриқномасига мувофиқ акциз солиғи суммаси қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$A_{\text{сол.сум.}} = (O * A) / 100$$

Бу ерда: **O** - ўз ичига ҚҚСсиз акциз солиғини оладиган шартномавий эркин нарх;

A - акциз солиғи ставкаси.

Акциз солиғини ҳисоблаш учун зарур бўлган шартномавий эркин нархни қуйидагича ҳисоблаш мумкин:

$$O = C * 100 / 100 - A$$

Бу ерда: **C** - товарнинг корхонада шакллланган баҳоси;

A - акциз солиғи ставкаси.

Акциз солиғини ҳисоблашга доир шартли мисолни кўриб ўтамиз:

1. Товарнинг корхонада шаклланган баҳоси(C) = 100сўм.
2. Акциз солиғи ставкаси (А) = 60%
3. Акциз солиғини ҳисобга олиб ҚҚСсиз шартномавий эркин нарх (О) қуйидагига тенг бўлади:

$$O = C * 100 / 100 - A = 100 * 100 / 100 - 60 = 250 \text{ сўм}$$

4. Акциз солиғи суммаси:

$$A_{\text{сол.}} = (O * A) / 100 = (250 \text{ сўм} * 60) / 100 = 150 \text{ сўм}$$

Акциз солиғи суммасига таъсир этувчи асосий омиллар қуйидагилардир:

- товарнинг корхонадаги баҳоси;
- акциз солиғининг ставкаси;
- акциз солиғини ҳисобга олиб ҚҚСсиз шартномавий эркин нарх.

Ушбу омиллар таъсирини аниқлаш мақсадида қуйидагича формула тузиш мумкин:

$$A_{\text{сол.сум}} = (O * A) / 100 = \left(\left(\frac{C * 100}{100 - A} \right) * A \right) : 100;$$

Бу формула акциз солиғи суммасини жорий ва базис даврда ҳисоблаш имкониятини беради:

- а) Жорий даврда:

$$A_{\text{сол.сум (жор)}} = (O * A) / 100 = \left(\left(\frac{C_1 * 100}{100 - A_1} \right) * A_1 \right) : 100;$$

- б) Базис даврда :

$$A_{\text{сол.сум (баз)}} = (O * A) / 100 = \left(\left(\frac{C_0 * 100}{100 - A_0} \right) * A_0 \right) : 100;$$

Бу ерда: C_0 ва C_1 - товарнинг базис ва жорий даврларда корхонадаги баҳоси;

A_0 ва A_1 - акциз солиғини базис ва жорий даврдаги ставкаси.

Бундан ташқари, акциз солиғини статистик таҳлил қилишда акциз солиғи индекслари қўлланилади. Ушбу индексни қуйидагича келтириб чиқариш мумкин:

$$A_{\text{сол.сум}} = O * A$$

Бу формулани жорий ва базис даврлардаги нисбатини олиб қуйидагини ҳосил қилиши мумкин:

$$J_{\text{ак.сол.}} = \Sigma O_1 * A_1 / \Sigma O_0 * A_0$$

Ушбу формула солиқлар статистикасида акциз солиғи индекси дейилади. Агарда формулани суръатидан махراجини айирсак, акциз солиғи суммасининг мутлоқ ўзгаришини кўришимиз мумкин:

$$\Delta A_{\text{сол.сум.}} = \Sigma O_1 * A_1 - \Sigma O_0 * A_0$$

Агарда акциз солиғи ставкалари ўзгарган бўлса, лекин шартномавий эркин баҳо ўзгармаса, солиқ суммасининг фақатгина солиқ ставкаси эвазига ўзгаришини кўрамыз:

$$J_{\text{ак.сол.(A)}} = \Sigma O_1 * A_1 / \Sigma O_1 * A_0$$

Бунинг абсолют ўзгариши:

$$\Delta A_{\text{сол.сум.(A)}} = \Sigma O_1 * A_1 - \Sigma O_1 * A_0$$

Агарда солиқ ставкалари ўзгармаган ҳолатда бўлса, шартномавий эркин баҳони ўзгарган деб қарасак, бу товарнинг корхонадаги баҳоси ўзгариши эвазига ҳосил бўлади:

$$J_{\text{ак.сол.(O)}} = \Sigma O_1 * A_0 / \Sigma O_0 * A_0$$

Бунинг абсолют ўзгариши қуйидагича:

$$\Delta A_{\text{сол.сум.(O)}} = \Sigma O_1 * A_0 - \Sigma O_0 * A_0$$

Абсолют ўзгаришлар йиғиндиси умумий абсолют ўзгаришни беради:

$$\Delta A_{\text{сол.сум.}} = \Delta A_{\text{сол.сум.(A)}} \pm \Delta A_{\text{сол.сум.(O)}}$$

Индексларда ҳам худди шундай ҳолатни кузатиш мумкин, яъни улар бир-бирига кўпайтирилади:

$$J_{\text{ак.сол.}} = J_{\text{ак.сол.(A)}} * J_{\text{ак.сол.(O)}}$$

3.3. Акциз солиғи динамикаси, унинг бюджет даромадларидаги ва ЯИМдаги салмоғи

Солиқ статистикасида ҳар солиқнинг динамикаси ўрганилади. Республикамизда акциз солиғи динамикаси қуйидагича:

15-жадвал

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003
Акциз солиғи (млрд.сўм)	250,7	319,2	478,5	610,6

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги

Жадвалдан кўриниб турибдики, 2000 йилдан 2001 йилга акциз солиқда кескин ўсиш кузатилган, яъни 127 фоизга ўсган. 2002 йилдан 2003 йилга ўтишда ҳам 127,6 фоиз ўсишга эришилган. Бу солиқ тури динамикаси кескин ўсишга эришган бўлса-да, давлат бюджети даромадлари ва ЯИМдаги салмоғи бу ҳолат кузатилмайди:

Акциз солиғини ЯИМдаги салмоғи

16-жадвал
(фоиз ҳис.)

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003
ЯИМ	100	100	100	100
Акциз солиғи	7,7	6,5	6,4	6,3

Манба: *Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги*

Акциз солиғини давлат бюджети даромадларидаги салмоғи

17-жадвал
(фоиз ҳис.)

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003
Давлат бюджети даромадлари	100	100	100	100
Акциз солиғи	27,5	24,8	27,0	26,4

Манба: *Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги*

Юқоридаги жадваллар маълумотларидан шуни кўриш мумкинки, акциз солиғи абсолют кўрсаткичлари ўсса-да, давлат бюджетига ва ЯИМда доимий ўсишда эмас, яъни айрим йилларда ўсиш, айрим йилларда пасайиш кузатилмоқда.

Эслатма: ҳақиқий сотиш ҳажмидан келиб чиқиб акциз солиғи суммаси бюджетга қуйидаги муддатларда тўланади:

жорий ойнинг 13 - санасигача - 1- ўн кунлик.

жорий ойнинг 23 - санасигача - 2 - ўн кунлик.

келгуси ойнинг 3 - санасигача - ҳисобот ойининг охиригача кунлари учун.

4-боб. Мол-мулк солиғи статистикаси

4.1. Мол-мулк солиғи тўловчилари ва солиқ объекти

Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодексининг 89-модда-сида ёзилишича, солиқ солинадиган мол-мулкка эга бўлган юридик ва жисмоний шахслар мол-мулк солиғи тўловчи-лари ҳисобланади, дейилган.

Мол-мулк солиғи тўловчилари бўлиб, ўз мулкига эга бўлган юридик шахслар ҳисобланади.

Ягона ер солиғи тўловчи қишлоқ хўжалик товарлари ишлаб чиқарувчилар ва ягона солиқ тўловчи кичик корхо-налар мол-мулк солиғи тўламайдилар.

Корхона балансида бўлган асосий воситалар ва номод-дий активларнинг ўрғача йиллик баланс қиймати солиқ со-лиш объекти ҳисобланади. Солиқ солиш объектига лизинг шартномаси бўйича сотиб олинган воситалар ва муддатида ишга туширилмаган мулклар қиймати ҳам киритилади.

Мол-мулк солиғи ставкаси 2004-йилдан 3 фоиз қилиб белгиланди. Муддатида ишга туширилмаган мулклар учун солиқ ставкаси 2 баробарга кўпайтирилган ҳолда қўллани-лади.

Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳар йили ушбу ставкани ўзгартириб туриши мумкин. Ўзимизнинг ва импорт қилинган асбоб-ускуналарни етказиб бериш ва мон-таж қилиш графиги қуйидаги ишга тушириш муддатлари-ни эътиборга олади:

а) номлар рўйхати ва етказиб бериш графиги ҳамда режа бўйича монтаж қилишга қадар йирик технологик ва элек-троэнергия асбоб-ускуналари;

б) олти ойдан ортиқ бўлмаган муддатда технологик ли-ниялар, бошқа умумзавад асбоб-ускуналари;

в) бир йилдан ортиқ бўлмаган муддатда ишга тушири-лиш режалаштирилган импорт асбоб-ускуналари комплек-тини монтаж қилиш;

г) импорт асбоб-ускуналари ва кабель маҳсулотлари режаланган муддатда, лекин 6 ойдан ортиқ бўлмаган давр-да монтаж қилиниши керак.

Монтаж қилиш графиги йўқ бўлса, асбоб-ускуналар учун қуйидаги муддатлар белгиланади:

-ишлаб чиқариш объектлари учун ўзимизда тайёрланган ва импорт қилинган асбоб-ускуналар ишга туширилмаса, сотиб олинган ойдан сўнг бир йил муддат ўтиши билан;

-ноишлаб чиқариш объектлари учун сотиб олинган кундан эътиборан 6 ой ўтса;

-монтаж қилиш талаб этувчи хўжалик инвентарлари ва асбоб-ускуналар бўйича сотиб олган кундан бошлаб.

Ана шу муддатлардан сўнг асбоб-ускуналар монтаж қилиб фойдаланилмаса, мол-мулк солиғи ставкаси икки марта қўпайтирилиб ҳисобланади.

4.2. Солиқ суммаси ва унга таъсир этувчи омиллар таҳлили

Мол-мулк солиғи суммаси қуйидагича ҳисобланади:

$$C_d = D_c * C_t$$

Бу ерда: C_d - солиқ суммаси;

D_c - солиққа тортиладиган мулкларни ўртача йиллик қиймати;

C_t - солиқ ставкаси.

Бу ерда ассосий жиҳатни тортадиган томони шу ердаки, солиққа тортиладиган мулкларнинг ўртача йиллик қийматини тўғри аниқлашдир.

Мол-мулк солиғида солиққа тортиладиган мол-мулк қиймати мол-мулкларнинг ўртача йиллик қийматидан келиб чиқади. Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги ва ДСҚнинг 1997йил 10 ноябрдаги 34-97-90-сон йўриқномасига мувофиқ, корхона мол-мулкнинг ўртача йиллик қиймати ўртача хронологик формула асосида ҳисобланади:

$$\text{Ўрт.йилкий.} = \frac{1/2 \text{ янв.} + \text{фев.} + \dots + \text{дек.} + 1/2 \text{ январь}}{n - 1}$$

Бюджетга жорий тўловлар ҳар ойда йиллик сумманинг ўн иккидан бир қисми сифатида тўланади.

Мол-мулк солиғига асосан иккита омил таъсир этади.

Яъни:

- мол-мулкларнинг ўртача йиллик қийматини ўзгариши;
- солиқ ставкаси ўзгариши;

Биринчи омил таъсирини қуйидагича аниқлаш мумкин:

$$\Delta C_{д(м)} = (D_{с1} - D_{с0}) * C_{то}$$

бу ерда: $D_{с0}$ ва $D_{с1}$ - мол-мулкларининг базис ва жорий даврлардаги ўртача йиллик қиймати;

$C_{то}$ - солиқ ставкасини базис даврдаги миқдори;

Иккинчи омил, яъни солиқ ставкасининг ўзгариши эвазига солиқ суммасининг ўзгариши қуйидагича:

$$\Delta C_{д(сг)} = D_{с1} * (C_{т1} - C_{то})$$

Бу ерда: $D_{с1}$ - мол-мулкларнинг жорий даврдаги ўртача йиллик қиймати;

$C_{т1}$ ва $C_{то}$ - мол-мулк солигининг жорий ва базис даврлардаги ставкалари;

Юқоридаги икки омилнинг таъсири натижанинг умумий ўзгаришига тенг бўлади:

$$\Delta C_{д} = \Delta C_{д(м)} \pm \Delta C_{д(сг)}$$

Ушбу усуллар ёрдамида мол-мулк солигини атрофлича статистик таҳлил қилиш мумкин.

4.3. Мол-мулк солигининг давлат бюджети даромадларидаги ва ЯИМдаги солиғи

Мол-мулк солиғи давлат бюджети даромадларидаги салмоғи сезиларли даражада ўзгариб турибди.

Давлат бюджети даромадларида мол-мулк солиғи салмоғи

18-жадвал
(фоиз ҳис.)

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003
Даромадлар	100	100	100	100
Мол-мулк солиғи	2,8	2,6	2,7	2,6

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги

Мол-мулк солигининг 2000-2002 йилларда бюджет даромадларида ўсиши кузатилган. 2003 йилга келиб эса бу солиқ салмоғи пасайган. Буни солиқ ставкасининг пасайиши эвазига деб эътироф этса бўлади.

Мол-мулк солигининг ЯИМдаги салмоғи

19-жадвал
(фоиз ҳис.)

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003
ЯИМ	100,0	100,0	100,0	100,0
Мол-мулк солиғи	0,9	0,8	0,7	0,7

Манба: *Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги*

Мол-мулк солиғи ЯИМдаги солиғи доимий пасайишида эканини кўрдик. Шунини эътироф этиш керакки, ЯИМ қиймати йилдан-йилга ошиб борапти, лекин мол-мулк солиғи ставкаси пасайишда, булар мол-мулк солиғи суммасининг пасайиб боришга ўз таъсирини кўрсатапти.

Эслатма: бюджетга жорий тўловлар ҳар ойнинг 20-санасидан кечиктирмай йиллик сумманинг ўн иккидан бир қисми сифатида тўланади.

5-боб. Ер солиғи статистикаси

5.1. Ер солиғи тўловчилари ва солиқ объекти

Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодексининг 96-моддасига мувофиқ, ўз мулкида, эгаллигида ёки фойдаланишидаги ер участкаларига эга бўлган юридик ва жисмоний шахслар ер солиғи тўловчиларидир.

Ялпи даромадга солиқ тўловчи савдо корхоналари ва ягона солиқ тўловчи кичик корхоналар ер солиғи тўламайдилар.

Юридик шахслар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг, маҳаллий ҳокимият идораларининг қарори билан ижарага олинган ерлар учун ер солиғи ўрнига бюджетга ижара ҳақи тўлайдилар.

Ижара ҳақи томонларнинг келишуви асосида ер солиғининг бир ставкасидан кам, уч ставкасидан ортиқ бўлмаган миқдорда белгиланади.

Ерни ижарага олганлар ҳисоби, ижара тўлов ҳисобини тақдим қилиш, ижара тўловини ҳисоблаш ва тўлаш, ер солиғи бўйича белгиланган тартиб билан амалга оширилади.

Юридик шахслар учун ер солиғи объекти бўлиб, қуйидаги ер участкалари ҳисобланади:

- қонунда белгиланган тартиб бўйича ўз мулки қилиб олинган ер участкалари;
- ўрмон хўжалиги учун эгалик қилишга берилган ерлар;
- корхоналар, бинолар ва иншоотлар қуриш учун ёки қишлоқ хўжалигига тегишли бўлмаган бошқа мақсадларда фойдаланиш учун берилган ер участкалари;
- корхоналар бинолар ва иншоотларга бўлган мулк ҳуқуқи ўтиши билан бирга эгалик қилиш ва фойдаланиш ҳуқуқи ҳам ўтган ер участкалари.

Ер солиғи ставкалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан ҳар йили тасдиқланади ва ўзгариб туради. Ушбу маълумотлар Молия Вазирлиги ва Давлат Солиқ Қўмитаси томонидан солиқ тўловчиларга етказилади.

Қишлоқ хўжалиги ерларининг сифати ер участкаси мулкдори, ер эгаси ёки ердан фойдаланувчининг айби билан ёмонлашса, яъни ернинг бонитети пасайиб кетса, ер сифатининг ёмонлашувиға қадар белгиланган ставкалар бўйича ундирилади. Шаҳар ва шаҳар посёлкаларининг маъмурий чегараларида жойлашган қишлоқ хўжалик аҳамиятиға молик ерлар учун ер солиғи қишлоқ хўжалик ерларига белгиланган ставкаларининг икки баробари миқдорида қўллаб солиқ ундирилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги ва Давлат Солиқ Қўмитасининг 1997 йил 18 ноябрдаги 39/97-101-сон йўриқномасиға мувофиқ, ер участкаларининг маъмурий ва саноат марказларига нисбатан жойлашиш ўрниға қараб қишлоқ жойлари учун белгиланган ер солиғи ставкаларига қуйидаги ошувчи коэффициентлар қўлланади:

- радиуси 20 км.гача Тошкент шаҳри атрофида - 1,3;
- Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар маркази атрофида радиуси 15 км.гача бўлса - 1,2;
- туман маркази атрофида радиуси 11 км.гача бўлса - 1,15;
- бошқа шаҳарлар атрофида радиуси 5 км.гача бўлса - 1,1 коэффициентлар қўлланилади.

Ер участкаларининг узоқлиғи шаҳар ва туман марказларининг автомобиль йўллари ўтган маъмурий чегараларига чадир белгиланади. Ер майдони икки шаҳар ўртасида жойлашган бўлса, юқори функционал белгиланишиға эға бўлган шаҳарнинг энг катта коэффициентли олиниб, солиққа тортилади. Давлат хўжаликларига ер солиғи ҳисобланаётганда, балл бонитетига қараб қуйидагича коэффициентлар қўлланади:

- 40 баллгача - 0,75
- 41-70 баллгача - 1,0
- 70 баллдан юқори- 1,25

Шаҳар ва шаҳар қўрғонларининг маъмурий чегараларида жойлашган конлар ва карьерлар банд этган ерлар учун ер солиғи шаҳар ва шаҳар қўрғонларида жойлашган юридик шахслар учун белгиланган ставкаларға 0,1 коэффициентни қўллаб солиқ ундирилади.

5.2. Ер солиғи суммаси ва унга таъсир этувчи омилларнинг статистик таҳлили

Ер солиғи суммасини ҳисоблашда асосан солиқ объектларини тўғри аниқлаб олиш талаб этилади. Шундан келиб чиққан ҳолда қуйидагича формула асосида солиқни тўғри ҳисоблаш мумкин:

$$C_e = E_m * C_t$$

Бу ерда: C_e - ер солиғи суммаси;

E_m - солиққа тортиладиган ер майдони;

C_t - ер солиғи ставкаси.

Ер солиғи суммасига асосан иккита омил таъсир этади:

-солиққа тортиладиган ер майдонининг ўзгариши;

-ер солиғи ставкасининг ўзгариши.

Юқоридаги омиллар таъсирини аниқлаш қуйидагича амалга оширилади:

а) жорий даврда ер солиғи суммаси:

$$C_{e_1} = E_{m_1} * C_{t_1}$$

б) базис даврида ер солиғи суммаси:

$$C_{e_0} = E_{m_0} * C_{t_0}$$

Жорий даврдан базис давр суммасини айирсак, ер солиғи суммасининг мутлоқ (абсолют) ўсишини топиш мумкин:

$$\Delta C_e = C_{e_1} - C_{e_0}$$

Агар жорий ва базис даврга ер солиғи суммаларини бири-бирига бўлсак, ер солиғи индекси ҳосил бўлади:

$$J_e = \frac{\sum E_{m_1} * C_{t_1}}{\sum E_{m_0} * C_{t_0}}$$

Энди, формуладан фойдаланиб, омиллар таъсирини аниқлаш мумкин. Яъни, ставкалар ўзгармаган ҳолда, ер майдонининг ўзгариши ҳисобланган солиқ суммасига қандай таъсир кўрсатишини аниқлаймиз:

$$J_{e_{(m)}} = \frac{\sum E_{m_1} * C_{t_0}}{\sum E_{m_0} * C_{t_0}}$$

Бунинг мутлоқ ўзгариши қуйидагича:

$$\Delta C_{e_{(m)}} = (E_{m_1} - E_{m_0}) * C_{t_0}$$

Солиққа тортиладиган майдон ўзгармаган ҳолда ставкалар ўзгариши ҳисобига ер солиғи суммаси қандай ўзгариши қуйидагича аниқлаймиз:

$$J_{e_{(c)}} = \frac{\sum E_{m_1} * C_{e_1}}{\sum E_{m_1} * C_{t_0}}$$

Бунинг мутлоқ ўзгариши қуйидагича:

$$\Delta C_{e(c)} = (C_{m_1} - C_{m_0}) * E_{m_1}$$

Алоҳида индекслар кўпайитмаси ер солиғи индексини беради:

$$J_e = J_{e(m)} * J_{e(c)}$$

Икки омилнинг мутлоқ ўзгаришлари йиғиндиси ҳам умумий ер солиғининг мутлоқ ўзгаришини беради:

$$\Delta C_e = \Delta C_{e(m)} \pm \Delta C_{e(c)}$$

Эслатма: Юридик шахслар томонидан (кишлоқ хўжалик корхоналаридан ташқари) солиқ йилнинг ҳар чорагида, тенг улушларда чоракдаги иккинчи ойнинг 15 - кунигача тўланади.

6-боб. Кичик корхоналарнинг ягона солиғи статистикаси

6.1. Кичик корхоналарни ягона солиққа тортишнинг аҳамияти ва ягона солиқ тўловчилар

Кичик корхоналарни ягона солиққа тортишнинг аҳамияти жуда каттадир. Чунки кичик бизнес субъектларини ривожлантириш республика иқтисодиётини юксалтиради. Кичик бизнесни юксалтириш ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар учун жуда муҳимдир.

Бу субъектни солиққа тортиш тизимини соддалаштириш мақсадида уларнинг солиқлари ихчамлаштирилди. 1998 йил 15 апрелда Вазирлар Маҳкамасининг 159-сон «Кичик корхоналар учун ихчамлашган солиққа тортиш тизимига ўтишни қўллаш» Қарорига асосан жорий этилди. Кичик корхоналар учун ягона солиқ тўлашга ўтиш ихтиёрийдир.

Ягона солиқ тўлашга ўтган кичик корхоналарда қуйидаги солиқлар ва тўловлар сақланиб қолади.

-акциз солиғи;

-бож тўловлари;

-давлат божи;

-бюджетдан ташқари фондларга тўловлар.

Кичик корхоналарни қуйидаги меъёрлари белгиланган:

Микрофирмаларда:

-ишлаб чиқариш соҳалари учун 10 кишигача;

-савдо, хизмат кўрсатиш ва ноишлаб чиқариш соҳалари учун 5 кишигача.

Кичик корхоналарда:

-саноатда 40 кишигача;

-қурилиш, қишлоқ хўжалиги ва бошқа ишлаб чиқариш соҳаларида 20 кишигача;

-фан, илмий изланиш, чакана савдо ва бошқа ноишлаб чиқариш соҳаларда 10 кишигача ишловчи бўлиши керак.

Корхонада ишловчилар сони чекланган меъеридан ошмаган юридик шахслар ягона солиқ тўловчилар ҳисобланади. Демак, кичик корхона меъёри фақатгина ишловчи-

лар сонига қараб белгиланади, уларнинг ишлаб чиқарадиган маҳсулоти ёки даромадлари асосида эмас. Шу ерда қуриб турибдики, давлат ишлаб чиқариш корхоналарини рағбатлантиради.

6.2. Солиқ объекти ва солиққа тортиладиган даромадни аниқлаш

Ягона солиқнинг объекти икки гуруҳга бўлинади:

- савдо ташкилотлари учун ялпи даромад;
- иқтисодиётнинг бошқа соҳалар учун ялпи тушум.

Савдо ташкилотларининг ялпи даромади таркибига қуйидагилар киради:

а) товарларнинг сотиб олиш ва сотиш ўртасидаги қиймат фарқи;

б) молиявий фаолият даромадлари ва асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари.

Иқтисодиётнинг бошқа соҳа корхоналари учун ялпи тушум таркибига қуйидагилар киради:

а) товарлар (ишлар, хизматлар) сотишдан тушган тушум ва мулклар сотгандан олган тушум;

б) молиявий фаолиятдан олинган даромадлар ва фаолиятнинг бошқа даромадлари киради.

Ягона солиқ ставкаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан ҳар йил бюджет курсаткичлари тасдиқланаётганда бериб борилади.

6.3. Солиқ суммаси ва унга таъсир этувчи омиллар статистик таҳлили

Ягона солиқ суммасига барча солиқ суммаларига таъсир этувчи омиллардан бири солиқ ставкаси ўз таъсирини кўрсатади.

Ягона солиқни ҳисоблаш формуласи қуйидагича:

$$C_{\text{я.с}} = D_{\text{я.д.т}} * C_{\text{т}}$$

Бу ерда: $D_{\text{я.д.т}}$ - солиққа тортиладиган даромад ёки ялпи тушум;

$C_{\text{т}}$ - ягона солиқ ставкаси;

Биринчи омил, ягона солиқ ставкасининг ўзгариши ҳисобига солиқ суммасининг ўзгариши қуйидагича:

$$\Delta C_{\text{я.с.}(c)} = (C_{\text{т1}} - C_{\text{т0}}) * D_{\text{я.я.т1}}$$

Иккинчи омил, яъни солиққа тортиладиган даромад ёки ялпи тушум эвазига солиқ суммасининг ўзгариши:

$$\Delta C_{\text{я.с.}(d)} = (D_{\text{я.я.т1}} - D_{\text{я.д.т0}}) * C_{\text{т0}}$$

Икки омил йиғиндиси умумий мутлоқ ўзгаришни беради:

$$\Delta C_{\text{я.с}} = \Delta C_{\text{я.с.}(c)} \pm \Delta C_{\text{я.с.}(d)}$$

Юқоридаги усуллар ёрдамида ягона солиқ суммаси статистик таҳлил қилинади. Бундан ташқари статистик таҳлилларда солиқ турининг давлат бюджети даромадларидаги ва ЯИМдаги салмоқлари ўрганилади. Қуйидаги жадвалларда биз шуларни кўриб ўтамыз.

Кичик корхоналар ягона солигининг ЯИМдаги салмоғи

20-жадвал
(фоиз ҳис.)

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003
ЯИМ	100,0	100,0	100,0	100,0
Кичик корхоналар ягона солиғи	0,5	0,6	0,5	0,7

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги

Кўриниб турибдики, 2000-2003 йилларда ушбу солиқ тушуми ЯИМдаги салмоғи 0,5-0,7 фоизлар атрофида бўлган.

Кичик корхоналар ягона солигининг давлат бюджети даромадларидаги салмоғи

21-жадвал
(фоиз ҳис.)

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003
Давлат бюджети даромадлари	100,0	100,0	100,0	100,0
Кичик корхоналар ягона солиғи	1,9	2,4	2,2	3,0

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги

Ушбу солиқни давлат бюджети даромадларидаги салмоғи 2000 йилда 1,9 фоизни ташкил этган бўлса, 2003 йилда 3 фоизни ташкил этган.

Кичик корхоналарнинг ягона солиғининг динамика қаторларда статистик таҳлили

22-жадвал

Йил-лар	Солиқ тушум-лари	Абсолют ўсиш (млрд. сўм) $(Y_1 - Y_0)$		Ўсиш ёки камайиш суръати (%) $(Y_1 / Y_0) \times 100$		Қушимча ўсиш (камайиш) суръати (%) $(Y_1 / Y_0) \times 100 - 100$	
		базис	занжир	базис	занжир	базис	занжир
1	2	3	4	5	6	7	8
2000	9	-	-	-	-	-	-
2001	16,3	7,3	7,3	181,1	181,1	81,1	81,1
2002	19	10	2,7	211,1	118,4	111,1	

Манба: Жадвал шартли маълумотлар асосида муаллиф томонидан тузилган.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, кичик корхоналар ягона солиғи суммаси мутлоқ миқдорларда ҳам, нисбий миқдорларда ҳам ўсмоқда. Бу республикада кичик бизнес субъектларини ривожланаётганидан далолат беради.

7-боб. Ягона ер солиғи статистикаси

7.1. Ягона ер солиғи тушунчаси, ягона ер солиғи тўловчилари ва солиққа тортиш объектлари

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 10 октябрдаги фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 26 декабрдаги 539-сон қарорига мувофиқ, 1999 йил 1 январдан бошлаб қишлоқ хўжалиғи товар ишлаб чиқарувчилари учун ягона ер солиғи жорий этилди. Ушбу солиқ қишлоқ хўжалиғи товар ишлаб чиқарувчиларнинг бюджетга тўловларни ихчамлаштиради ва бюджетга ягона ер солиғи тўлашни жорий этади.

Қишлоқ хўжалик товарлари ишлаб чиқарувчилари учун ягона ер солиғи жорий этиш билан қуйидаги солиқлар ва тўловлар сақланиб қолинди:

- * алкоғолли маҳсулотларга акциз солиғи;
- * бож тўлови;
- * давлат божи;
- * лицензия йиғимлари;
- * бюджетдан ташқари фондларга ажратмалар.

Ягона ер солиғини жорий этиш қишлоқ хўжалик ерларидан самарали фойдаланишни, ишловчиларнинг иқтисодий манфаатдорлиғини оширишни ва солиқлар тўлашни ихчамлаштиришдан иборатдир. Бунда ҳисоб-китоб ишлари анча енгиллашади, ишчи кучи тежалади, тўловлар тезроқ ва аниқроқ амалга оширилади.

Ягона ер солиғини тўловчилари бўлиб, қишлоқ хўжалиғи ширкатлари, фермер хўжаликлари, агрофирмалар, шунингдек, бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар ҳисобланади.

Бу юридик шахслар қишлоқ хўжалик маҳсулотини ишлаб чиқариш билан бирга бошқа хўжалик фаолияти билан шуғулланишидан қатъи назар, ягона ер солиғини тўловчилари ҳисобланадилар.

Қишлоқ хўжалик товари ишлаб чиқарувчи кичик корхоналар ўз ихтиёрига кўра бюджетга кичик корхоналар учун

белгиланган ягона солиқни ёки қишлоқ хўжалиги товари ишлаб чиқарувчилари учун белгиланган ягона ер солигини тўлайдилар.

Қишлоқ хўжалигини юритиш, эгаллик қилиш, фойдаланишга ёки ижарага берилган ер майдони ягона ер солиғига тортиш объекти ҳисобланади. Қишлоқ хўжалиги ер майдонлари, уларнинг сифати ва жойлашган жойи бўйича ер баланси, ер хариталари, текширувчи материаллари ва бошқа ер кадастри ҳужжатлари бўйича қабул қилинади.

Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар бўйича қишлоқ хўжалик ерларига ягона ер солиғининг муваққат базавий ставкалари, маъмурий туманлар ва шаҳарлар бўйича суғориладиган қишлоқ хўжалик ерлари учун ягона ер солиғининг базавий ставкалари, шунингдек, ягона ер солиғи муваққат базавий ставкаларининг тузатиш коэффициентлари Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган.

Ягона ер солиғи уни тўловчилар томонидан мустақил равишда ерларнинг майдони, базавий ставкалари ва тузатиш коэффициентлари асосида ҳисоблаб чиқилади. Қишлоқ хўжалик аҳамиятига эга ерлардаги ер майдонлари, ер тузиш хизмати ўтказадиган ер ҳисоби маълумотлари, ерларни рўйхатдан ўтказиш ва қишлоқ хўжалик экинлар ва ерларни махсус асбоблар ёрдамида ўлчаш материаллари асосида тасдиқланган бўлиши лозим.

Ерларнинг ҳар бир тури (суғориладиган ерлар, лалми ерлар, пичанзорлар, яйловлар ва бошқалар) учун тегишли базавий ставкалар ва тузатиш коэффициентлари қўлланилади, улар Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги ва Давлат Солиқ Қўмитаси томонидан белгиланган тартибда тўловчиларга етказилади.

7.2. Ягона ер солиғи суммасига таъсир этувчи омиллар ва уларни статистик таҳлил қилиш

Белгиланган ставка ва тузатиш коэффициентлари асосида ерларнинг ҳар бир тури бўйича ер солиғи суммаси қуйидаги формулага кўра аниқланади:

$$H = S_y * S_t * K$$

Бунда: H - ягона ер солиғи суммаси;

Sy - ер участкаси майдони;

$Ст$ - ер солиғи ставкаси;

K - тузатиш коэффициенти.

Юқоридаги формуладан кўриниб турибдики, ер солиғи суммасига учта омил таъсир этади:

- ер участкаси майдонининг ўзгариши;
- ер солиғи ставкасининг ўзгариши;
- тузатиш коэффициентини ўзгариши.

Жорий даврда ягона ер солиғи суммаси қуйидагича ҳисобланади:

$$H_1 = Sy_1 * Ст_1 * K_1$$

Базис даврида эса қуйидагича:

$$H_0 = Sy_0 * Ст_0 * K_0$$

Жорий ва базис даврлардаги ягона ер солиғи суммалари формуласининг ўзаро нисбатини олиб, қуйидагича индекс ҳосил қиламиз:

$$J_n = \frac{\sum Sy_1 * Ст_1 * K_1}{\sum Sy_0 * Ст_0 * K_0}$$

Агарда жорий даврда солиққа тортиладиган майдон ўзгариб, ставка ва коэффициент ўзгармаса, индекс қуйидагича бўлади, яъни солиққа тортиладиган майдон ер солиғи индексига қандай таъсир кўрсатишини кўрамиз:

$$J_{n(sy)} = \frac{\sum Sy_1 * Ст_0 * K_0}{\sum Sy_0 * Ст_0 * K_0}$$

Агарда ер солиғи ставкаси ўзгариб, солиққа тортиладиган майдон ва тузатиш коэффициенти ўзгармаса, ставка бу индексга қандай таъсир этишини қуйидагича кўришимиз мумкин:

$$J_{n(ст)} = \frac{\sum Sy_1 * Ст_1 * K_0}{\sum Sy_1 * Ст_0 * K_0}$$

Агарда тузатиш коэффициенти ўзгариб, солиққа тортиладиган майдон ва солиқ ставкаси ўзгармаса, формула қуйидагича бўлади:

$$J_{n(k)} = \frac{\sum Sy_1 * Ст_1 * K_1}{\sum Sy_1 * Ст_1 * K_0}$$

Учта омил таъсирининг индекслари кўпайитмаси умумий индекс ўзгаришини беради:

$$J_n = J_{n(sy)} * J_{n(ст)} * J_{n(k)}$$

Мутлоқ ўзгаришда ҳам шундай ҳолатни кузатиш мум-

кин. Уни қуйидагича формулалар ёрдамида таҳлил қила-
миз:

а) солиққа тортиладиган майдон ўзгариши ҳисобига ягона ер солиғи суммасининг ўзгариши:

$$\Delta H_{(sy)} = (Sy_1 - Sy_0) * Cm_0 * K_0$$

б) солиқ ставкасини ўзгариши ҳисобига ягона ер солиғи суммасининг ўзгариши:

$$\Delta H_{(cm)} = (Cm_1 - Cm_0) * Sy_1 * K_0$$

в) тузатиш коэффициенти ўзгариши ҳисобига ягона ер солиғи суммасининг ўзгариши:

$$\Delta H_{(k)} = (K_1 - K_0) * Sy_1 * Cm_1$$

Уччала омил ҳисобига ўзгаришлар йиғиндиси умумий мутлоқ ўзгаришни беради:

$$\Delta H = \Delta H_{(sy)} \pm \Delta H_{(cm)} \pm \Delta H_{(k)}$$

Эслатма: Ягона ер солиғи бир йилда икки марта -

1- июлгача йиллик солиқ суммасининг 30 фоизи миқдо-
рида ва 1- декабргача қолган солиқ суммаси тўланади.

8-боб. Савдо корхоналари тўлайдиган ялпи даромад солиғи статистикаси

8.1. Ялпи даромад тушунчаси ва савдо корхонлари солиқларини ихчамлаштириш

Савдо ташкилотлари фаолият турига қараб улгуржи, чакана савдо ва овқатланиш корхоналарига бўлинади. Улар ўзлари жойлашган туманларда статистика идораларидан рўйхатдан ўтган бўладилар. Улар бошқа юридик шахслар сингари солиқларни алоҳида-алоҳида эмас, балки ихчамлаштирилган ҳолда тўлайдилар.

Савдо ташкилотларида муомала ҳаражатларини камайтиришга қизиқишини ошириш мақсадида уларнинг солиқларини ихчамлаштириш, солиқларни тўлиқ тушишини ташкил қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг «Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарини солиққа тортиш тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги Фармони қабул қилинди.

Шу Фармонга биноан савдо ва умумий овқатланиш корхоналари 1999 йил 1 январдан бошлаб қуйидаги умумдавлат ва маҳаллий солиқлар ва йиғимлардан озод этилди:

- экология солиғи;
- сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ;
- ер остидан фойдаланганлик учун солиқ;
- ер солиғи;
- ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи;
- бошқа маҳаллий солиқлар ва йиғимлар.

Савдо ва умумий овқатланиш ташкилотлари учун 1999 йил 1 январдан бошлаб қуйидаги солиқ ва тўловларни тўлашни сақланиб қолинди:

- ялпи даромад солиғи;
- мол-мулк солиғи;
- давлат божи;
- лицензия йиғимлари.

Савдо ташкилотларида солиқларни ихчамлаштириш ҳисоб-китоб ишларини анча камайтиради, солиқларни тўлиқ

тушишини ва ўз вақтида тўлаш имкониятини яратади. Савдо корхоналарининг солиқларини статистик таҳлил қилишда асосий эътибор уларни ялпи даромад солиғига қаратилади.

8.2. Солиқни ҳисоблаш формуласи ва унга таъсир этувчи омилларни статистик таҳлил қилиш

Маълумки, савдо корхоналарида ялпи даромаддан олинадиган солиққа бир қанча омиллар таъсир қилади. Хусусан, бунга товар обороти, ялпи даромад, солиқ ставкаси каби омиллар киради. Улар ўртасидаги боғлиқликни қуйидаги формула асосида ифодалаш мумкин:

$$CC = T \times C_t$$

Бунда: CC - ялпи даромаддан олинадиган солиқ суммаси;

T - ялпи даромад;

C_t - ялпи даромад солиғи ставкаси;

Ялпи даромаддан олинадиган солиқ суммасининг ўзгаришини статистиканинг бир қанча усулларида фойдаланиб таҳлил қилиш мумкин. Иқтисодчилар ва статистиклар учун анъанавий усул бўлган индекслар усулидан фойдаланиб таҳлил қиламиз. Ҳар бир омилнинг индивидуал индексларини олиб қуйидагича формула тузиш мумкин:

$$J_{cc} = I_t \times I_{ct}$$

Кўриниб турибдики, ушбу индекслар усули билан натижани ўзгаришини мутлоқ ва нисбий миқдорларда ҳам кўришимиз мумкин. Бу ерда натижани умумий индексини қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$J_{cc} = (\sum T_1 * C_{t1} / \sum T_0 * C_{t0}) \times 100$$

Бу формула орқали натижани қанча фоизга ўзгарганлини аниқлаш мумкин. Агар формулани суръатидан маҳражини айирадиган бўлсак, натижанинг мутлоқ миқдори ҳисобланади:

$$\Delta CC = (T_1 \times C_{t1}) - (T_0 \times C_{t0})$$

Ушбу омиллар таъсирини алоҳида-алоҳида ўрганадиган бўлсак улар қуйидагича бўлиши мумкин.

1. Солиқ суммасини ялпи даромад эвазига ўзгаришини кўриб ўтамиз:

а) нисбий ўзгариши:

$$J_{cc_{\tau}} = (\sum T_1 * C_{T_0} / \sum T_0 * C_{T_0}) \times 100\%$$

б) мутлоқ ўзгариши:

$$\Delta CC_m = (T_1 \times C_{T_0}) - (T_0 \times C_{T_0})$$

2. Солиқ суммасининг солиқ ставкаси таъсири ҳисобига ўзгаришини кўриб ўтамиз:

а) нисбий ўзгариши:

$$J_{cc_{\tau}} = (\sum T_1 \times C_{T_1} / \sum T_1 * C_{T_0}) \times 100\%$$

б) мутлоқ ўзгариши:

$$\Delta CC_{\tau} = (T_1 \times C_{T_1}) - (T_1 \times C_{T_0})$$

Одатдагидек, барча омиллар йиғиндиси натижанинг умумий ўзгаришига тенг бўлади:

$$\Delta CC = \Delta C_{\tau} \pm \Delta CC_{\tau}$$

Бу усулларни амалий мисолларда қўллаб ҳисоблаб чиқиш мумкин. Ушбу усуллар амалиётда қўлланса, катта муваффақиятларга эришиш мумкин.

Эслатма: Юридик шахслар солиқ суммасини ҳар ойнинг 15 - санасидан кечиктирмай бюджетга тўлашлари лозим.

9-боб. Экология солиғи статистикаси

9.1. Экология солиғи тўловчилари ва солиққа тортиш объектлари

Экология солиғи тўловчилари бўлиб, товарлар чиқарувчи, ишлар бажарувчи ва хизмат кўрсатувчи юридик шахслар ҳисобланади.

Ягона ер солиғи тўловчи қишлоқ хўжалиғи товарлари ишлаб чиқарувчилари, ягона солиқ тўловчи кичик корхоналар ва савдо ташкилотлари экология солиғи тўламайдилар.

Экология солиғининг солиққа тортиш объекти бўлиб, маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи ҳисобланади. Банклар ва суғурта ташкилотлари учун ишлаб чиқариш таннархи уларнинг жами харажатлари асосида ҳисобланади.

Воситачилик, таъминлов, тайёрлов ташкилотларида экология солиғининг объекти бўлиб, муомала харажатлари ҳисобланади.

Солиққа тортиш мақсадида муомала харажатларига қуйидагилар киради:

- соғиш харажатлари;
- маъмурий бўлмаган харажатлар;
- бошқа операцион харажатлар.

Бошқа соҳаларда солиққа тортиш объекти бўлиб, маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг тўлиқ таннархи ҳисобланади.

Экология солиғи ставкаси 2004 йилда муомала харажатлари ва ишлаб чиқариш таннархига нисбатан 1 фоиз қилиб белгиланди.

9.2. Экология солиғи суммаси ва унга таъсир этувчи омилларнинг статистик таҳлили

Экология солиғи суммаси қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$Сэ\kappa = Тс * Ст$$

Бу ерда: Сэ\kappa - экология солиғи суммаси;

T_c - махсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннарни;

$С_t$ - экология солиғи ставкаси.

Жорий даврда экология солиғи суммаси қуйидагича:

$$С_{эк_1} = T_{c_1} * C_{t_1}$$

Базис даврда эса:

$$С_{эк_0} = T_{c_0} * C_{t_0}$$

Жорий даврдан базис даври суммасини айирсак, экология солиғининг абсолют ўсишини аниқлаш мумкин:

$$\Delta C_{эк} = T_{экл} * C_{экл} - T_{c0} * C_{t0}$$

Юқоридаги формулаларни бир-бирига бўлсак, (жорий давр суммасини базис давр суммасига) экология солиғининг индекси ҳосил бўлади:

$$J_{эк} = \frac{\Sigma T_{c_1} * C_{t_1}}{\Sigma T_{c_0} * C_{t_0}}$$

Бу ерда омиллар таъсирини тўлиқ аниқлаш мумкин. Яъни, ставкалар ўзгармаган ҳолда махсулотларнинг ишлаб чиқариш таннарни жорий ва базис даврларда ҳисоблаб таҳлил қилиш мумкин. Мутлоқ ўсишда ҳам худди шу усулни қўллаш мумкин.

9.3. Экология солиғини динамика қаторларида таҳлил қилиш, унинг ЯИМдаги ва бюджет даромадларидаги салмоғи Экология солиғини динамика қаторларда статистик таҳлили

23-жадвал

Йиллар	Солиқ тушумлари	Абсолют ўсиш (млрд.сўм)		Ўсиш ёки камайиш суръати (%)		Қўшимча ўсиш (камайиш) суръати (%)	
		базис	занжир	базис	занжир	базис	занжир
1	2	3	4	5	6	7	8
2000	10,7	-	-	-	-	-	-
2001	13,3	2,6	2,6	124,2	124,2	24,2	24,2
2002	18,1	7,4	4,8	169,2	136	69,2	36
2003	25,7	15	7,6	240,2	142	140,2	42

Манба: Жадвал шартли маълумотлар асосида муаллиф томонидан тузилган.

Жадвалга эътибор қаратадиган бўлсак, экология солиғи тушумлари мутлоқ ва нисбий миқдорларда ҳам ўсишга эгадир. Бундан ташқари ушбу солиқ турини ЯИМдаги ва давлат бюджети даромадларидаги салмоқларини ҳам кўриб ўтамыз.

Экология солиғи ЯИМдаги салмоғи

24-жадвал
(фоиз ҳис.)

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003
ЯИМ	100	100	100	100
Экология солиғи	0,6	0,6	0,6	0,65

Манба: *Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги*

Экология солиғининг давлат бюджети даромадларидаги салмоғи

25-жадвал
(фоиз ҳис.)

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003
Давлат бюджети даромадлари	100	100	100	100
Экология солиғи	2,1	2,5	2,5	2,7

Манба: *Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги*

Экология солиғи ЯИМ таркибида ва давлат бюджети даромадларидаги салмоғи ошиб бормоқда. Буни мамлакатимизда ишлаб чиқариш ривожланаётганлигидадир деб изоҳлаш мумкин.

Эслатма: Экология солиғи юридик шахслар томонидан ҳар чоракда тўланади.

10-боб. Ер остидан фойдаланганлик учун солиғи статистикаси

10.1. «Ер ости» тушунчаси, солиқ тўловчилар ва солиққа тортиш объекти

Солиққа тортиш мақсадида «ер ости» тушунчасига ер қаърининг тупроқ қисмидан пастда жойлашган қисми тушунилади.

Ер остидан фойдаланганлик учун солиқни Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фойдали қазилмаларни қазиб олишни, шунингдек, фойдали қазилмалар қазиб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоатлар қуриш ва улардан фойдаланишни амалга оширувчи юридик ва жисмоний шахслар тўлайдилар.

Ер остидан фойдаланганлик учун солиқни ягона солиқ тўловчи кичик корхоналар, ягона ер солиғи тўловчилар ва савдо ташкилотлари тўламайдилар.

Агарда металллар ва минерал хом-ашёни қазиб олувчи корхоналар уни қайта ишлаш учун иккинчи бир корхонага берса, солиқ тўловчи бўлиб тайёр маҳсулот сотувчи корхона ҳисобланади. Агарда қазиб олинган рудани қайта ишлаш учун республикадан ташқарига экспортга чиқарилса, солиқ тўловчи бўлиб руда қазиб олган корхона ҳисобланади.

Солиққа тортиш объекти бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

-фойдали қазилмалар (шу жумладан, қўшилиб чиқадиган фойдали қазилмалар ва қимматли компонентлар) қазиб олиш ҳажми ҳақиқий маҳсулот сотиш қиймати ҳисобланади. Бу ерда КҚС ва акциз чегирилиб ташланган ҳақиқий сотилган маҳсулот қиймати солиқ объекти бўлиб ҳисобланади;

-техноген ҳосилаларининг ҳақиқий сотиш қиймати КҚС ва акциз чегирилган ҳолда ҳисобланади. Техноген ҳосилаларига минерал хом-ашёларнинг чиқиндилар ва ишлов беришлар киради;

-фойдали қазилмалар қазиб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотлари ҳамда ер ости бўшлиқлари ва бошқа ер ости иншоотлари киради;

-рангли тошлар хом-ашёси, полеонтология қолдиқлари ва бошқа геологик коллекция материаллари намуналарини туплаш учун бериб қуйилган ер қазри участка майдони киради.

Солиқ ставкаси ҳар йили Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

10.2. Солиқ суммаси ва унга таъсир этувчи омилларнинг статистик таҳлили

Ер остидан фойдаланиш солиғи суммасига асосан қуйидаги омиллар таъсир этади:

- қазиб олинган хом-ашё (солиққа тортиладиган объект);
- солиқ ставкалари.

Солиқ суммаси қуйидагича ҳисобланади:

$$С_{е.о.ф} = Д_{е.о.ф} * С_{т}$$

Бу ерда: $С_{е.о.ф}$ - ер остидан фойдаланиш солиғи суммаси;

$Д_{е.о.ф}$ - қазиб олинган хом-ашё ёки солиққа тортиладиган оборот;

$С_{т}$ - солиқ ставкаси.

Омиллар таъсирини қуйидагича аниқлаш мумкин:

а) солиққа тортиладиган объект ўзгариши ҳисобига:

$$\Delta C_{e.o.f}_{(a)} = (D_{e.o.f}_1 - D_{e.o.f}_0) * C_{t_0}$$

б) солиқ ставкасининг ўзгариши ҳисобига:

$$\Delta C_{e.o.f}_{(c)} = (C_{t_1} - C_{t_0}) * D_{e.o.f}_1$$

Иккала омил таъсирида ўзгаришлар йиғиндиси, умумий ўзгаришни беради:

$$\Delta C_{e.o.f} = \Delta C_{e.o.f}_{(a)} \pm \Delta C_{e.o.f}_{(c)}$$

**10.3. Ер остидан фойдаланганлик учун солигининг
ЯИМдаги ва давлат бюджет даромадларидаги
салмоғи**

Ер остидан фойдаланиш солигининг ЯИМдаги салмоғи

26-жадвал
(фоиз ҳис.)

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003
ЯИМ	100	100	100	100
Ер остидан фойдаланиш солиғи	0,3	0,2	0,2	0,25

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги

**Ер остидан фойдаланиш солигининг Давлат бюджети
даромадларидаги салмоғи**

27-жадвал
(фоиз ҳис.)

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003
Давлат бюджети даромадлари	100	100	100	100
Ер остидан фойдаланиш солиғи	1,6	0,7	0,8	1,05

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ер остидан фойдаланганлик учун солиқ ЯИМдаги ва давлат бюджети даромадларидаги салмоқлари 2001-2002 йилларда ўзгармас бўлган. Бошқа йилларда эса бу кўрсаткич бироз пасайганини ва ошганини кўришимиз мумкин. Энди ер остидан фойдаланганлик учун солиғини динамика қаторларидаги таҳлилини кўриб ўтамиз:

**Ер остидан фойдаланиш солигининг 2000-2003
йиллардаги динамика каторларидаги таҳлили**

28-жадвал

Йил-лар	Солиқ тушум-лари	Абсолют ўсиш (млрд.сўм) $(Y_1 - Y_0)$		Ўсиш ёки камайиш суръати (%) $(Y_1 / Y_0) \times 100$		Қўшимча ўсиш (камайиш) суръати (%) $(Y_1 / Y_0) \times 100 - 100$	
		базис	занжир	базис	занжир	базис	занжир
1	2	3	4	5	6	7	8
2000	5,5	-	-	-	-	-	-
2001	7,0	1,5	1,5	127,2	127,2	27,2	27,2
2002	10,5	5	3,5	191	150	91	50
2003	12,2	6,7	1,7	221,8	116,2	121,8	16,2

Манба: Жадвал шартли маълумотлар асосида муаллиф томонидан тузилган.

Ер остидан фойдаланганлик учун солиғи ЯИМдаги ва давлат бюджети даромадларидаги салмоқлари камайиб борса-да, динамика қаторларида бу кўрсаткич мунтазам ўсишга эга. Масалан, бу кўрсаткич 2003 йилда 2000 йилга нисбатан 221,8 фоизга усган ёки бу 6,7 млрд.сўмни ташкил этади.

Эслатма: Ер остидан фойдаланганлик учун солиқ: фойдали қазилмалар қазиб олганлик ва техноген ҳосилаларидан фойдаланганлик учун ҳар ойда ҳисобот ойдан кейинги ойнинг 20 - кунигача; минерал хом-ашё қазиб олиш ва уни қайта ишлаш билан боғлиқ бўлган ҳолда ер каъридан фойдаланганлик учун - бир йилда бир марта, йиллик молявий ҳисоботларни тақдим этиш учун белгиланган кундан эътиборан ўн кун муддат ичида; қолган ҳолларда йилнинг ҳар чорагида, йил чораклари бўйича ва йиллик ҳисоботларни топшириш муддатида тўланади.

11-боб. Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиғи статистикаси

11.1. Сув ресурсларидан фойдаланиш солиғи тўловчилари ва солиқ объекти

Сув ресурсларидан фойдаланиш солиғи тўловчилари бўлиб, ўз фаолиятида, сувдан фойдаланувчи юридик шахслар ҳисобланади. Сув манбаларининг қаерда жойлашганидан қатъи назар, юридик шахслар ўзлари рўйхатдан ўтган солиқ идораларига солиқ тўлайдилар.

Ягона солиқ тўловчи кичик корхоналар, ягона ер солиғи тўловчилар ва ялпи даромадга солиқ тўловчи савдо корхоналари бу солиқни тўламайдилар.

Ер ости ва ер усти манбаларидан ишлаб чиқариш ва техникавий мақсадларда фойдаланиш учун олинган сув ресурслари ҳажми, яъни юридик шахслар ўз фаолиятлари давомида фойдаланган сув ҳажми солиққа тортиш объекти бўлиб ҳисобланади.

Ер ости манбаларига артезиан қудуқлари, горизонтал ва вертикал дренаж тармоқлари киради.

Ер усти манбаларига дарёлар, кўллар, сув омборлари ва бошқа ер усти сув ҳавзалари киради.

Сув ресурсларидан фойдаланиш солиғи ставкалари Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

11.2. Сув ресурсларидан фойдаланиш солиғи суммаси ва унга таъсир этувчи омиллар статистик таҳлили

Сув ресурсларидан фойдаланиш солиғига асосан икки омил таъсир этади:

- солиққа тортиладиган сув ҳажми;
- солиқ ставкаси;

Солиққа тортиладиган сув ҳажми икки гуруҳга бўлинади, яъни ер ости ва ер усти манбаларидан олинган сув ҳажми.

Сув ресурсларидан фойдаланиш солиғи суммаси қуйидагича ҳисобланади:

$$Cс.р.ф = Cр.х * Cт$$

Бу ерда: **Cс.р.ф** - сув ресурсларидан фойдаланиш солиғи суммаси;

Cр.х - солиққа тортиладиган сув ҳажми;

Cт - солиқ ставкаси.

Омиллар таъсирини қуйидагича аниқлаймиз:

а) сув ресурслари ҳажми ўзгариши ҳисобига:

$$\Delta Cс.р.ф_{(x)} = (Cр.х_1 - Cр.х_0) * Cт_0$$

б) солиқ ставкасининг ўзгариши ҳисобига:

$$\Delta Cс.р.ф_{(Cт)} = Cр.х_1 * (Cт_1 - Cт_0)$$

Иккала омил таъсиридаги ўзгаришлар йиғиндиси умумий ўзгаришни беради:

$$\Delta Cс.р.ф = \Delta Cс.р.ф_{(x)} \pm \Delta Cс.р.ф_{(Cт)}$$

Солиқ суммасини ҳисоблаш формуласидан сув ресурсларидан фойдаланиш солиғи индексини ҳосил қилиш мумкин:

$$I_{Cс.р.ф} = \sum Cр.х_1 * Cт_1 / \sum Cр.х_0 * Cт_0$$

Иккита омилдан бирини ўзгармас қилиб, бошқа омил таъсирини аниқлаш мумкин. Юқоридаги формулалар асосида сув ресурсларидан фойдаланиш солиғини атрофлича статистик таҳлил қилиш мумкин.

11.3. Сув ресурсларидан фойдаланиш солиғининг ЯИМдаги ва давлат бюджети даромадларидаги салмоғи

Сув ресурсларидан фойдаланиш солиғининг ЯИМдаги салмоғи

29-жадвал
(фоиз ҳис.)

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003
ЯИМ	100	100	100	100
Сув ресурсларидан фойдаланиш солиғи	0,1	0,1	0,09	0,08

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги

**Сув ресурсларидан фойдаланиш солигининг давлат
бюджети даромадларидаги салмоғи**

30-жадвал
(фоиз ҳис.)

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003
Давлат бюджети даромадлари	100	100	100	100
Сув ресурсларидан фойдаланиш солиғи	0,5	0,4	0,4	0,4

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги

Маълумотларга эътибор қаратадиган бўлсак, ЯИМда бу кўрсаткич 2001 йилдан кейин пасайиш кузатилган. Аммо давлат бюджетидagi сув ресурсларидан фойдаланиш солигининг салмоғи 0,4-0,5 фоизлар атрофида турибди. Кейинги жадвалда ушбу солиқ турининг динамика қаторларида таҳлилини кўриб ўтамиз.

**Сув ресурсларидан фойдаланиш солигининг 2000-2003
йиллардаги динамика қаторларида таҳлили**

31-жадвал

Йиллар	Солиқ тушумлари	Абсолют ўсиш (млрд.сўм) $(Y_1 - Y_0)$		Ўсиш ёки камайиш суръати (%) $(Y_1 / Y_0) \times 100$		Қўшимча ўсиш (камайиш) суръати (%) $(Y_1 / Y_0) \times 100 - 100$	
		базис	занжир	базис	занжир	базис	занжир
1	2	3	4	5	6	7	8
2000	2,3	-	-	-	-	-	-
2001	2,5	0,2	0,2	108,7	108,7	8,7	8,7
2002	4,2	1,9	1,7	182,6	168	82,6	68
2003	6	3,7	1,8	261	143	161	43

Манба: Жадвал шартли маълумотлар асосида муаллиф томонидан тузилган.

2000-2003 йилларда сув ресурсларидан фойдаланиш солиги мутлоқ миқдорларда мунтазам ўсяпти. Ўсиш суръати айниқса 2001 йилга нисбатан 2002 йилда кўпайган, яъни бу 168 фоизни ташкил этган.

Эслатма: Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ амалда олинган сувнинг ҳажмидан келиб чиқиб ҳар ойда, ҳисобот ойдан кейинги ойнинг 15-кунига қадар тўланади. Қишлоқ хўжалиги корхоналари сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқни бир йилда бир марта - жорий йилнинг 15 декабрига қадар тўлайдилар.

12-боб. Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи статистикаси

12.1. Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, солиқ тўловчилар ва солиқ объекти

Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 26 сентябрда қабул қилган «Ижтимоий соҳанинг идоравий объектларини жойлардаги давлат ҳокимият органларига босқичма-босқич ўтказиш тўғрисида»ги 453-сонли қарорига, 1997 йил 5 декабрдаги «1998 йил Ўзбекистон Республикасининг асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари ва Давлат бюджети прогнози тўғрисида»ги 540-сонли қарорига мувофиқ ишлаб чиқилган.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган ва тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи юридик шахслар, шу жумладан хорижий инвестициялар иштирокидаги шахслар ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғини тўловчилари ҳисобланади.

Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғининг объекти бўлиб, ҳамма солиқни тўлаб бўлгандан кейинги фойда ҳисобланади.

Бу солиқни тўловчилар таркибига тадбиркорлик билан шуғулланмайдиган нотижорат ташкилотлари, ягона солиқ тўловчи кичик корхоналар, ҳукумат қарорлари ва фармонлари билан ҳамма солиқлардан озод этилган корхоналар кирамайди.

У фойда («Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот»нинг) солиққа тортилгунга қадар фойдадан (170-сатр) даромад солиғи суммасини (180-сатр) чегириб ташлаб, қолган суммадан ҳисобланади.

Агар корхона 170-сатрда корхона зарар билан яқунлаган бўлса, бу корхона ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғини тўламайди.

12.2 Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи суммаси ва унга таъсир этувчи омиллар статистик таҳлили

Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи суммасига асосан қуйидаги омиллар таъсир этади:

- солиққа тортиладиган даромад;
- солиқ ставкасининг ўзгариши;
- корхона даромад солиғи.

Корхонанинг даромад солиғи қанча юқори бўлса, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи суммаси камаяди. Бу ерда асосан ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғига даромад (фойда) солиғининг ставкаси таъсир этади. Даромад (фойда) солиғи ставкаси қанча камайса, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи суммаси кўпаяди. Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи қуйидагича ҳисобланади:

$$\text{Си.р.с} = \text{Ди.р.с} * \text{Ст}$$

Юқоридаги формулага омилларнинг таъсир этишини қуйидагича кўриш мумкин:

$$\Delta \text{Си.р.с}_{(o)} = (\text{Ди.р.с}_1 - \text{Ди.р.с}_0) * \text{Ст}_0$$

Яъни, бу ерда солиққа тортиладиган даромаднинг ўзгариши солиқ суммасига таъсир кўрсатади. Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи ставкасининг ўзгариши солиқ суммасига таъсирини қуйидагича аниқлаш мумкин:

$$\Delta \text{Си.р.с}_{(c_1)} = (\text{Ст}_1 - \text{Ст}_0) * \text{Ди.р.с}_1$$

Иккала омил таъсиридаги ўзгаришларнинг йиғиндиси, умумий солиқ суммасининг ўзгаришига тенг бўлади:

$$\Delta \text{Си.р.с} = \Delta \text{Си.р.с}_{(n)} \pm \Delta \text{Си.р.с}_{(c)}$$

Юқоридаги формулаларга асосланиб, индекс тузиш мумкин. Бунда ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи индексини ҳосил қиламиз:

$$\text{Ии.р.с} = \Sigma \text{Ди.р.с}_1 * \text{Ст}_1 / \Sigma \text{Ди.р.с}_0 * \text{Ст}_0$$

Индекс усулида ҳам омиллар таъсирини аниқлаш мумкин. Ушбу формулалар асосида ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғини атрофлича статистик таҳлил қилиш мумкин.

Энди ушбу солиқ турини динамика қаторларида статистик таҳлилини кўриб ўтамиз.

Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш учун солиқнинг динамика қаторларида статистик таҳлили

32-жадвал

Йиллар	Солиқ тушумлари	Абсолют ўсиш (млрд.сўм)		Ўсиш ёки камайиш суръати(%)		Қўшимча ўсиш (камайиш) суръати (%)	
		базис	занжир	базис	занжир	базис	занжир
1	2	3	4	5	6	7	8
2000	4,8		-	-	-	-	-
2001	6,3	1,5	1,5	131,2	131,2	31,2	31,2
2002	9,9	3,6	3,6	206,2	157	106,2	57
2003	12	7,2	2,1	250	121,2	150	21,2

Манба: Жадвал шартли маълумотлар асосида муаллиф томонидан тузилган.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи 2000-2003 йилларда мунтазам ўсишга эга. Бу, айниқса, 2002 йилда 2001 йилга қараганда кўпроқ кўзга ташланади, яъни ўсиш суръати 157 фоизни ёки бу 3,6 млрд.сўмни ташкил этади.

III-Бўлим

Жисмоний шахслар солиқлари

статистикаси

1-боб. Жисмоний шахслар даромад солиғи

статистикаси

1.1. Жисмоний шахслар даромад солиғи, даромад солиғи тўловчилари ва солиққа тортиладиган объект

Солиқ тизимини яна бир муҳим йўналиши аҳолидан олинадиган даромад солиғидир. Аҳолидан олинадиган даромад солиғининг мураккаблик томони шундаки, биринчидан, солиқ тўловчиларнинг сони кўп, иккинчидан солиқ тўловчилар билан солиқ ундирувчилар ўртасида тўғридан-тўғри мулоқот юзага келади. Шунинг учун уларни солиққа тортиш тизимини жуда яхши ишлаб чиқиш зарур. Жисмоний шахсларни солиққа тортишнинг яна бир муҳим томони, улар солиқларини асосан нақд пулда тўлайдилар. Бу жараёнларни албатта статистик таҳлил қилиш бугуннинг талабидир.

Шу муносабат билан солиқ тизимининг энг муҳим йўналишларидан бири бўлган аҳолидан олинадиган солиқларни ислоҳ қилиш муҳим аҳамият касб этади. Бунинг боиси шундаки, бозор муносабатлари ривожланиб борган сари, бу солиқларни давлат бюджети таркибидаги салмоғи ортиб боради. Чунки, ҳар қандай ривожланган давлатларда ҳам жисмоний шахслар солиқлари бюджет даромадларида юқори кўрсаткичга эга. Аммо, бизнинг республикамиз бюджети даромадлари қисмида жисмоний шахслар солиқлари салмоғи паст даражада. Мисол учун Америка Қўшма Штатларида Федерал бюджет таркибида юридик ва жисмоний шахслар даромад солиғи 54,3 фоиз, шундан, юридик шахслар 9,3 фоиз, жисмоний шахслар эса 45 фоизини ташкил этади. Бу Федерал бюджетнинг қарийиб 50 фоизга яқинини жисмоний шахслар даромад солиғи тўлдиради, деганидир-

(1996йил). Германияда эса, 1996 йил жисмоний шахслар даромад солиғи бутун давлат бюджетининг 40,7 фоизини ташкил этган. 2-жадвал маълумотларини таҳлил қиладиган бўлсак, 2000-2003 йилларда жисмоний шахслар даромад солиғи бюджетнинг жами даромадларидаги салмоғи 11,5-13,5 фоизлар орасида бўлган. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, бизнинг давлатимизда жисмоний шахслар солиқлари бюджетда жуда кам салмоққа эга. Ушбу ҳолатларни ўрганиш учун жисмоний шахсларнинг даромад солиғини статистик таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир. Статистик таҳлил олиб бориш учун авваламбор жисмоний шахс тушунчасига ва уларнинг даромадлари таркибини тўғри ўрганиш лозим.

Жисмоний шахслар юридик шахс мақомини олмаган шахслардир. Бу шахсларга Ўзбекистон Республикаси фуқароси, фуқаролиги бўлмаганлар ва чет эл мамлакатлари фуқаролари киради.

Жисмоний шахслар тўлайдиган солиқларнинг хусусияти шундаки, солиқ жисмоний шахснинг тўғридан-тўғри ўз даромадидан олинади.

Молия йилида солиққа тортиладиган даромадга эга бўлган ҳар қандай жисмоний шахс солиқ тўловчи бўлиб ҳисобланади.

Солиққа тортиладиган даромад тушунчасига жисмоний шахсларнинг жами даромадидан солиқ қонунчилиги бўйича кўрсатилган чегирмаларни чиқариб ташлагандан сўнг қолган қолдиқ ҳисобланади.

Бу даромад резидент ва норезидентлар даромадига бўлинади.

Молия йилида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида 183 кун ва ундан ортиқ вақт яшовчи жисмоний шахслар Ўзбекистон Республикаси резиденти деб аталади. Шу кўрсатилган муддатдан кам вақт яшовчи жисмоний шахслар норезидент деб аталади. Ўзбекистон Республикаси резиденти - жисмоний шахс Ўзбекистон Республикасида манбаи бўлган ва ундан ташқарида олган даромадлари бўйича даромад солиғига тортилади.

Ўзбекистон Республикасидан ташқарида туланган солиқ суммаси Ўзбекистон Республикасида солиқ тулаш пайтида Ўзбекистон Республикасининг халқаро қонунларига биноан ҳисобга олинади. Ўзбекистон Республикаси норезиденти фақат Ўзбекистон Республикаси ҳудудида олган даромадларидан солиқ тулайди. Ҳисобга олинаётган солиқ суммаси миқдори Ўзбекистон Республикасида ҳаракатда бўлган солиқ ставкаларида ҳисобланган жисмоний шахсларнинг даромадига солиғи суммасидан ошиб кетмаслиги шарт.

Солиқ объекти бўлиб жами йиллик даромад билан солиқ қонунчилиги бўйича чегирилиб ташланадиган чегирмалар орасидаги фарқ сифатида аниқланган миқдор ҳисобланади. Бу ерда энг муҳим нарса жисмоний шахснинг жами даромад таркибини тўғри аниқлашдир. Жисмоний шахснинг йиллик даромади пулда ёки бепул олинган маблағларидир. Бу даромадлар асосан қуйидаги шаклда бўлади:

- меҳнат ҳақи тариқасида олинган даромадлар;
- мулкый даромадлар;
- тадбиркорлик фаолиятдан олинган даромадлар.

Меҳнат ҳақи тариқасида олинган даромадларга меҳнат шартномаси бўйича ишлардан ва фуқаро - ҳуқуқий характерга эга бўлган шартномалар бўйича олинган даромадлар киради. Меҳнат ҳақи тариқасида олган даромадларига юқоридагилардан ташқари яна қуйидагилар киради:

а) ишловчиларга сотилган товарлар (ишлар, хизматлар)нинг қиймати билан шу товарлар (ишлар, хизматлар) таннари ёки сотиб олиш баҳоси ўртасидаги фарқ;

б) иш берувчи юридик шахснинг, ходимларнинг фаолияти билан боғлиқ бўлмаган харажатларини қоплаш суммалари;

в) иш берувчи томонидан ишчининг корхонадан қарз бўлган суммасини ҳисобдан чиқариш;

г) иш берувчининг ўз ходимлари соғлиги ва ҳаётининг ихтиёрий суғуртаси бадалларини тулаш харажатлари;

д) иш берувчи томонидан жисмоний шахслар тулаши лозим бўлган туловларни тулаб юборган суммалари;

е) иш берувчининг ўз ходимларига тўғридан-тўғри ёки

эгри йўл билан даромадларини ташкил этувчи харажатлари. Бу харажатларга юридик шахс томонидан қилинган коммунал хизмат тўловлари, давлат пенсияларига устама пенсия бериш, йўл билетлари қиймати, озиқ-овқатга қўшимча тўловлар, рўзнома ва ойномалар учун тўлаб юбориш, сайёҳлик йўлланмалари, спорт клублари абонементлари тўловлари киради.

Жами даромадга ишловчининг Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган меъёрдан ортиқ сафар харажатлари кирмайди. Меъёрдан ортиқ сафар харажатларининг маълум қисми жами даромадга қўшилади.

Жисмоний шахсларнинг тадбиркорлик фаолиятидан олган жами даромадларига қонунларда рухсат этилган, ўзининг мулкий жавобгарлиги асосида даромад олиш мақсадида кўрсатилган актив фаолиятидан, товарлар (ишлар, хизматлар) сотишдан тушган ҳамма тушумлар киради.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорига мувофиқ 2004 йил 1 августдан энг кам иш ҳақи 6530 сўм қилиб белгиланди. Бу ҳолат доимий иш жойига эга бўлган ишчиларга ва доимий иш жойига эга бўлмаган тадбиркорларга тегишлидир.

1.2. Даромад солиғини ҳисоблаш ва унга таъсир этувчи омилларни статистик таҳлил қилиш

Жисмоний шахслар даромад солиғи ставкалари 1998 йилдан 45 фоизлик энг юқори ставка билан 5 даражали шкала қўлланиб келинган. 2000 йилда энг кам ой иш ҳақининг 10 баравари миқдоридан ошувчи даромадидан 40 фоизлик энг юқори ставка қўлланди. 2004 йилда эса энг юқори ставка 30 фоиз қилиб белгиланди ва 3 даражали шкала қўлланди:

33-жадвал

Жами даромад миқдори	Солиқ суммаси
Энг кам иш ҳақининг беш баравари миқдоригача	Даромад суммасининг 13 фоиз миқдорида

Энг кам иш ҳақининг беш баравари миқдоридан (+1сўм) ўн баравар миқдоригача	Энг кам иш ҳақининг беш баравари миқдоридан олинадиган солиқ + беш бараваридан ошадиган сумманинг 21 фоизи миқдорида
Энг кам иш ҳақининг ўн баравари миқдоридан (+1 сўм) ва ундан юқори	Энг кам иш ҳақининг ўн баравари миқдоридан олинадиган солиқ суммаси + ўн бараваридан ошадиган сумманинг 30 фоизи

Демак, йилдан-йилга солиқ ставкалари такомиллашиб бормоқда. Бу уз навбатида фуқароларимизга ижобий таъсир курасатади.

Белгиланган ставкага қараб даромад солиғи ўсиб борувчи тартибда ҳисобланади. Жисмоний шахслар даромад солиғини ҳисоблашга доир шартли мисолни кўриб ўтамиз.

1-мисол. Фуқаро Рустамовга май ойида 30000 сўм иш ҳақи ҳисобланган. Январь-май ойлари давомида топган умумий даромад миқдори 126000 сўмни (24000 + 24000 + 24000 + 24000 + 30000) ташкил қилган. Январь-апрель ойида ушланган солиқ миқдори 12957 сўмни ташкил қилган.

2003 йил май ойи учун жисмоний шахсларнинг даромадларига солинадиган солиқ ставкалари

34-жадвал

Солиқ солинадиган даромад миқдори	Солиқ ставкаси
$(5 \cdot 23580) = 117900$ сўмгача	Даромад суммасининг 13 фоиз миқдорида
117901 сўмдан $(10 \cdot 23580) = 235800$ сўмгача	15327,0 + 117900 сўмдан ортиқ сумманинг 22 фоизи миқдорида
235801 сўм ва ундан юқори миқдори	41265,0 + 235800 сўмдан ортиқ миқдорнинг 32 фоизи

Январь-май ойлари учун энг кам иш ҳақи - 23580 (4535 + 4535 + 4535 + 5440)

Май ойида иш ҳақидан даромад солиғи қуйидаги тартибда ушлаб қолинди:

1. Январь-май ойи учун солиқ миқдори аниқланди:
 $15327 + (126000 + 117900) * 22\% = 17109$ сўм.

2. Май ойида ушланиб қолиниши лозим бўлган солиқ миқдори аниқланди:

$$17109 - 12957 = 4152 \text{ сўм.}$$

Юқоридаги усулда даромад солиғи суммаси ҳисобланади ва бюджетга ўтказилади. Ҳисоблаш ишларидан кўришиб турибдики, даромад солиғи суммасига уч омил ўз таъсирини кўрсатяпти:

- энг кам иш ҳақи суммаси;
- солиқ ставкалари;
- жисмоний шахсларнинг олган даромадлари миқдори.

Ушбу омилларни даромад солиғи суммасига таъсири аниқлаш учун даромад солиғини ҳисоблаш формулаларидан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

1.3. Жисмоний шахслар даромад солигининг ЯИМдаги ва давлат бюджети даромадларидаги салмоғи

Жисмоний шахслар даромад солиғини ЯИМдаги салмоғи
35-жадвал
(фоиз ҳис.)

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003
ЯИМ	100,0	100,0	100,0	100,0
Жисмоний шахслар даромад солиғи	3,2	3,4	2,8	3,1

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги

Бу ерда 2000-2001 йилларда солиқ салмоғи ортиб борган бўлса-да, 2002 йилда пасайиш кузатилган. Буни ЯИМни ҳажми ортиши билан изоҳласа бўлади.

Жисмоний шахслар даромад солигининг бюджет даромадларидаги салмоғи

36-жадвал
(фоиз ҳис.)

Кўрсаткичлар	1999	2000	2001	2002	2003
Даромадлар, жами	100,0	100,0	100,0	100,0	100, 0
Ж.ш. даромад солиғи	11,5	11,6	13,0	12,0	13,1

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги

Жисмоний шахслар даромад солиғи туғри солиқлар ичида ҳажмига кўра иккинчи ўринда туради. 2003 йилда уларни бюджет даромадларидаги салмоғи 13,1 фоизни ташкил этган бўлса, 2004 йилда бу кўрсаткич 9,8 фоизни ташкил этиши кутилмоқда. Ушбу солиқ тушумларига таъсир этувчи омиллар асосан солиқ ставкалари ва фуқаролар олган даромадларидир.

Жисмоний шахслар даромад солигининг 2000-2003 йиллардаги динамикаси

37-жадвал

Йиллар	Солиқ тушумлари	Абсолют ўсиш (млрд. сўм) $(Y_1 - Y_0)$		Ўсиш ёки камайиш суръати (%) $(Y_1 / Y_0) \times 100$		Қўшимча ўсиш (камайиш) суръати (%) $(Y_1 / Y_0) \times 100 - 100$	
		базис	занжир	базис	занжир	базис	занжир
1	2	3	4	5	6	7	8
2000	49,6	-	-	-	-	-	-
2001	78,7	29,1	29,1	158,7	158,7	58,7	58,7
2002	105,2	55,6	26,5	212	133,6	112	33,6
2003	144,0	94,4	38,8	290,3	136,8	190,3	36,8

Манба: Ҳафталик шартли маълумотлар асосида муаллиф томонидан тузилган.

Умуман жисмоний шахслар даромад солигининг бюджет даромадларидаги ва ЯИМдаги салмоғи камайиб борса-да, улар динамика қаторларида доимо ўсишга эга. Бу бюджет даромадларидаги айрим солиқ турлари динамикаси кескин ортганда ҳам, ўз таъсирини кўрсатади.

Эслатма: Жисмоний шахслар даромадига солиқ тўлаш уларнинг тақдим этган декларацияларига қараб қуйидаги муддатларда тўланади: - асосий иш жойидан ташқарида даромад олувчи жисмоний шахс резидентлар томонидан ҳисобот йилидан кейинги йилнинг 1-июнигача жами йиллик даромад тўғрисидаги декларация маълумотига қараб, агар йил мобайнида солиқ қайта ҳисобланмаса, солиқ идораларига декларация топширгандан бошлаб бир ой муддатда; - тадбиркорлик фаолияти билан шугулланувчи жисмоний шахслар ўтган йил учун ҳисобланган солиқ суммасига қараб, ҳар чоракда йиллик солиқ суммасининг 25 фоизи миқдорида 15-март, 15-май, 15-август ва 15-декабрдан кечиктирмай солиқни тўлайдилар, биринчи марта солиққа тортилаётган солиқ тўловчилар солиқ идоралари томонидан уларга жорий йил учун берган дастлабки даромад бўйича 25 фоиздан тўлаб борадилар, йил тугаши билан йиллик солиқ суммаси ҳақиқий олинган даромадга қараб ҳисоблаб чиқилади. Йиллик ҳақиқий даромаддан ҳисобланган солиқ суммаси фарқи келгуси йилнинг 15 мартидан кечиктирмай тўланади, даромад манбаи тугаб қолган тақдирда - 15 кун ичида тўланади.

2-боб. Жисмоний шахслар мол-мулк солиғи статистикаси

2.1. Жисмоний шахслар мол-мулк солиғи тўловчилари ва солиққа тортиш объекти

Солиқ солинадиган мол-мулкка эга бўлган жисмоний шахслар мол-мулк солиғи тўловчилари ҳисобланади.

Жисмоний шахсларни мол-мулк солиғига тортишда солиққа тортиладиган объект икки гуруҳга бўлинади:

а) жисмоний шахсларнинг уй-жойлари, квартиралар, чорбоғ ва боғ уйлар, гаражлар ва бошқа иморатлар, биналар ва иншоатлар қиймати;

б) жисмоний шахсларнинг мулки бўлган автомобиллар, моторли қайиқлар, вертолётлар, самолётлар ва бошқа транспорт воситалари двигаталларининг қуввати солиқ солиш объекти бўлиб ҳисобланади.

Мулклар баҳолаш идоралари томонидан баҳоланмаган бўлса, Тошкент шаҳри ва вилоятлар марказлари учун 1800 минг сўм, бошқа шаҳарлар ва қишлоқ марказлари учун 800 минг сўм қилиб шартли қиймат белгиланган.

Солиқ ставкаси ҳар йили келгуси молия йили учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади.

2.2. Солиқ суммаси ва унга таъсир этувчи омилларнинг статистик таҳлили

Белгиланган ставкага қараб мол-мулк солиғи қуйидагича ҳисобланади:

$$MM = X_0 * C_c$$

Бу ерда: *MM* – мол-мулк солиғи суммаси;

X₀ – солиққа тортиладиган мулк қиймати;

C_c – солиқ ставкаси.

Юқоридаги формуладан кўриниб турибдики, мол-мулк солиғи суммасига икки омил таъсир этади:

-солиққа тортиладиган мулк қийматининг ўзгариши;

-солиқ ставкаларининг ўзгариши.

Биринчи омил таъсирини аниқлаш мақсадида қуйидагича формуладан фойдаланамиз:

$$\Delta MM_{(xo)} = (Xo_1 - Xo_0) * Cc_0$$

Иккинчи омил таъсирини яъни, солиқ ставкасини ўзгаришининг мол-мулк солиғи суммасига таъсирини қуйидагича аниқлаймиз:

$$\Delta MM_{(cc)} = (Cc_1 - Cc_0) * MM_1$$

Иккала омил таъсиридаги ўзгаришлар йигиндиси умумий ўзгаришни беради:

$$\Delta MM = \Delta MM_{(xo)} \pm \Delta MM_{(cc)}$$

Мол-мулк солиғига таъсир этувчи омилларни ва улар солиқ суммасига қанча фоизга таъсир этаётганини индекслар усули ёрдамида аниқласа бўлади. Бунинг учун жорий ва базис давридаги мол-мулк солиғи суммаларидан фойдаланамиз.

Жорий даврда мол-мулк солиғи суммаси:

$$MM_1 = Xo_1 * Cc_1$$

Базис даврида эса:

$$MM_0 = Xo_0 * Cc_0$$

Жорий ва базис даврлар нисбатини олсак, мол-мулк солиғи индекси ҳосил бўлади:

$$Jmm = \Sigma Xo_1 * Cc_1 / \Sigma Xo_0 * Cc_0$$

Индексдан фойдаланиб, ҳар бир омил таъсирини аниқлаш мумкин. Солиққа тортиладиган мулк қийматини ўзгариши ҳисобига мол-мулк солиғи индексига таъсирини кўра-миз:

$$Jmm_{(xo)} = \Sigma Xo_1 * Cc_0 / \Sigma Xo_0 * Cc_0$$

Солиқ ставкасининг ўзгариши мол-мулк солиғи индексига таъсири қуйидагича ҳисобланади:

$$Jmm_{(cc)} = \Sigma Xo_1 * Cc_1 / \Sigma Xo_1 * Cc_0$$

Иккала омил таъсири индекслари кўпайтмаси, умумий индексни беради:

$$Jmm = Jmm_{(xo)} * Jmm_{(cc)}$$

Қуйидаги жадвалларда жисмоний шахслар мол-мулк солигининг ЯИМдаги ва давлат бюджети даромадларидаги салмоқларини кўриб ўтамиз.

Жисмоний шахслар мол-мулк солиғини ЯИМдаги салмоғи

38-жадвал

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003
ЯИМ	100	100	100	100
Мол-мулк солиғи	0,1	0,1	0,09	0,08

Манба: *Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги*

Жисмоний шахслар мол-мулк солиғини давлат бюджети даромадларидаги салмоғи

39-жадвал

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003
Давлат бюджети даромадлари	100	100	100	100
Мол-мулк солиғи	0,4	0,5	0,4	0,4

Манба: *Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги*

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, жисмоний шахслар мол-мулк солиғи ЯИМдаги салмоғи 2000 йилга қараганда 2003 йилда 0,02 фоизга камайган. Бюджет даромадларида эса бу вақтда ўзгармагани кўришиб турибди.

Эслатма: Жисмоний шахслар мол-мулк солиғини жорий йилнинг 1- ноябригача тўлайдилар.

3-боб. Жисмоний шахслар ер солиғи статистикаси

3.1. Ер солиғи тўловчилари ва солиққа тортиш объекти

Ўз мулкида, эгалигида ва фойдаланишида ер участкаларига эга бўлган жисмоний шахслар ер солиғи тўловчилари бўлиб ҳисобланади.

Жисмоний шахслар учун ер солиғи объекти бўлиб қуйидаги ер участкалари ҳисобланади:

- турар жойлар этагида ва жамоат ерларида шахсий ёрдамчи хўжалик юритиш учун мерос қолдириладиган, умрбод эгалик қилишга берилган ер участкалари;

- якка тартибда уй-жой қурилиши учун мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилишга берилган ерлар;

- жамоа боғдорчилиги, узумчилиги ва полизчилигини юритиш учун берилган ерлар;

- хизмат юзасидан қонун ҳужжатларига мувофиқ берилган чек ерлари;

- мерос бўйича ҳадя қилиниши ёки сотиб олинishi натижасида уй-жой, дала ҳовли билан биргаликда эгалик қилиш ҳуқуқига эга бўлган ерлар;

- қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда мулк қилиб олинган ерлар;

- тадбиркорлик фаолиятини юритиш учун доимий фойдаланишга ёки ижарага берилган ер участкалари.

Ер солиғи ставкалари ҳар йили кейинги йил учун Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Ер участкаси жисмоний шахсга ажратилгандан сўнг ер эгасининг айби билан ёмонлашса, солиқ йил бошида белгиланган ставка билан ҳисобланади. Шаҳарлар ва шаҳар қўрғонларининг маъмурий чегараларида жойлашган қишлоқ хўжалик аҳамиятига эга ерлар учун ер солиғи қишлоқ хўжалиги ерларига белгиланган ставкаларнинг икки баробари миқдорида ундирилади.

Берилган ерлардан икки йил давомида фойдаланмаган

жисмоний шахслардан ер солиғи 1,5 баробар миқдорида ундирилади.

Агар ерлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг, маҳаллий давлат хокимияти органларининг қарорига мувофиқ ижарага олинган бўлса, жисмоний шахслар ер солиғи ўрнига ижара ҳақи тўлайдилар. Ижара ҳақи томонларнинг келишуви асосида белгиланади, лекин бу ҳақ амалдаги ер солиғи ставкаларининг бир ставкасидан кам уч ставкасидан ортиқ бўлмаслиги керак. Ерлардан қишлоқ хўжалик мақсадларида фойдаланилганда бир ставка миқдорида булиши лозим.

3.2. Солиқ суммасини ҳисоблаш ва унга таъсир этувчи омилларни статистик таҳлил қилиш

Белгиланган солиқ ставкасига қараб, солиқ суммаси қуйидагича ҳисобланади:

$$C_c = E_m * C_t$$

Бу ерда: C_c – ер солиғи суммаси;

E_m – солиққа тортиладиган ер майдони;

C_t – солиқ ставкаси.

Формуладан кўриниб турибдики, ер солиғи суммасига икки омил таъсир этапти:

-солиққа тортиладиган ер майдони;

-солиқ ставкаси.

Ушбу омиллар таъсирини аниқлаш мақсадида қуйидаги формулалардан фойдаланамиз:

а) солиққа тортиладиган ер майдонининг ўзгариши ҳисобига:

$$\Delta C_{c(e)} = (E_{c_1} - E_{c_0}) * C_{t_0}$$

б) солиқ ставкасининг ўзгариши ҳисобига:

$$\Delta C_{c(ст)} = (C_{t_1} - C_{t_0}) * E_{c_1}$$

Иккала омил таъсиридаги ўзгаришлар йиғиндиси умумий солиқ суммасининг ўзгаришига тенг бўлади:

$$\Delta C_c = \Delta C_{c(e)} \pm \Delta C_{c(ст)}$$

Статистик таҳлилларда индекслар усули ҳам кўп қўлланади. Ер солиғи индексидан фойдаланиб, ер солиғи сумма-

сига таъсир этувчи омилларни кенг даражада таҳлил қил-
са бўлади. Ер солиғи индекси қуйидагича:

$$J_e = \frac{\sum E_{c_1} * C_{T_1}}{\sum E_{c_0} * C_{T_0}}$$

Ушбу индекс ёрдамида ер солиғини атрофлича таҳлил қилиш мумкин.

Эслатма: Жисмоний шахслар ер солиғини жорий йил-
нинг 1- ноябригача тўлашлари шарт.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.; Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.; Ўзбекистон, 1996.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.; Ўзбекистон, 1995.
4. Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси. Т.: 1997.
5. Гадоев Э.Ф., Муродов А.М., Югай Л.П. Ўзбекистон Республикасида солиқлар. Услубий қўлланма. Т.; Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1996.
6. Абдуллаев Ё.А., Яхёев Қ. Солиқ: 100 савол ва жавоб. Т.; Меҳнат, 1997.
7. Яхёев Қ. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти. Тошкент; 2000.
8. Абдуллаев Ё. Статистиканинг умумий назарияси. Т.; 1993.
9. Маликов Т. Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари. Т.; Академия, 2002.
10. Подред. Д.Г.Черника. «Налогии» ЮНИТИ-Москва. 2002.
11. Е.В.Акчурина «Оптимизация налогообложения», Ось-89, 2003г.
12. Н.Грегори МЭНКЪЮ, «Принципы экономики», Питер, Москва. 2003.
13. Набиев Х.Н. Макроиқтисодий статистика. Ўқув қўлланма. Т., 2000 йил.
14. Набиев Х.Н., Набиҳўжаев А., Маҳмудов Б. «Миллий ҳисоблар тизими», ТДИУ. Т., 1998.
15. Экономическая статистика. Учебник. Подред. Ю.Иванова. М, Инфра. 1998г.
16. Гойибназаров Б.Қ. «Миллий ҳисоблар тизими - макроиқтисодий таҳлил асоси». Тошкент, 2001.
17. Пардаев М, Турсунов Х, «Иқтисодий таҳлил». Самарқанд, 2000й.
18. Шодиев Х., Ҳамроев М. «Молия статистикаси». Тошкент, 2002.
19. Е.С.Вылкова, М.В.Романовский. «Налоговое планирование», Питер, Москва, 2004.
20. Л.Б.Хван. «Солиқ ҳуқуқи». Тошкент, 2001.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I-Бўлим. Солиқ статистикасининг назарий асослари	
1-боб. Солиқ статистикаси фанининг предмети, методи ва вазифалари	5
2-боб. Солиқ статистикаси фанининг кўрсаткичлар тизими	9
3-боб. Солиқлар статистикасини ташкил этишда маълумот манбалари	12
4-боб. Солиқларнинг иқтисодий моҳияти, функциялари ва давлат томонидан иқтисодийetni бошқаришдаги ўрни. Миллий ҳисоблар тизимида солиқларнинг классификацияси	14
5-боб. Ўзбекистонда солиқлар тизими	20
6-боб. Солиқларни макроиқтисодий даражада статистик таҳлил қилиш	23
II-Бўлим. Юридик шахслар солиқлари статистикаси	
1-боб. Даромад (фойда) солиғи статистикаси	30
2-боб. Қўшилган қиймат солиғи статистикаси	42
3-боб. Акциз солиғи статистикаси	49
4-боб. Мол-мулк солиғи статистикаси	54
5-боб. Ер солиғи статистикаси	58
6-боб. Кичик корхоналарнинг ягона солиғи статистикаси	62
7-боб. Ягона ер солиғи статистикаси	66
8-боб. Савдо корхоналари тўлайдиган ялпи даромад солиғи статистикаси	70
9-боб. Экология солиғи статистикаси	73
10-боб. Ер остидан фойдаланганлик учун солиғи статистикаси	76
11-боб. Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиғи статистикаси	80
12-боб. Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи статистикаси	84
III-Бўлим. Жисмоний шахслар солиқлари статистикаси	
1-боб. Жисмоний шахслар даромад солиғи статистикаси	87
2-боб. Жисмоний шахслар мол-мулк солиғи статистикаси	95
3-боб. Жисмоний шахслар ер солиғи статистикаси	98
Фойдаланилган адабиётлар	101

Шавкат Шухратович Тўраев

Солиқлар статистикаси

(ўқув қўлланма)

«Aksdemiya» нашриёти, 2004 йил

Рассом Р. Султонов

Мусаҳҳиҳ Т. Соатова

Техник муҳаррир, компьютерчи Р. Султонов

Нашр учун масъул Д. Қобулова.

Теришга берилди 3.12.2004 йил. Босишга рухсат этилди
24.12.2004 йил. Бичими 84x108 1/32. Офсет босма. Шартли босма
табоғи 6,38. Нашриёт ҳисоб табоғи 6,0. Адади 500 дона. Баҳоси
шартнома асосида. Буюртма № 80

« Akadem -Xizmat» босмахонасида чоп этилди.

Манзил: Тошкент, Ўзбекистон шох кўчаси,45.

2560c.